अखिलभारतीय–प्राच्यविद्यासम्मेलनम्
शतवर्षमहोत्सवग्रन्थमाला –९५

वृत्तालोक

डॉ. कविता होले

प्रधानसंपादकः
आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी
कुलगुरु

संपादकः
आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना
संचालकः संशोधन–प्रकाशनविभागः

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृत–विश्वविद्यालयः
रामटेकम्, जि. नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

2020

अखिल भारतीय प्राच्यविद्यासम्मेलन
शतवर्ष महोत्सव ग्रंथमाला — ९५

वृत्तालोक

डॉ. कविता होले

प्रधानसंपादक
आचार्य श्रीनिवास वरखेडी
कुलगुरु

संपादक
आचार्य मधुसूदन पेन्ना
संचालक, संशोधन व प्रकाशन विभाग

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय

रामटेक, जि. नागपुर (महाराष्ट्र)

शीर्षक	—	**वृत्तालोक**
लेखक	—	**डॉ. कविता होले**
प्रधानसंपादक	—	**आचार्य श्रीनिवास वरखेडी** कुलगुरु, क.का.सं.वि., रामटेक
संपादक	—	**आचार्य मधुसूदन पेन्ना** संचालक, संशोधन व प्रकाशन विभाग, क.का.सं.वि., रामटेक
अखिल भारतीय प्राच्यविद्या सम्मेलन	—	**प्रो. गौतम पटेल,** अध्यक्ष **प्रो. सरोजा भाटे,** सचिव **प्रो. ग. उ. थिटे,** उपाध्यक्ष
संपादक मंडळ	—	**डॉ. दिनकर मराठे,** क.का.सं.वि., रामटेक **डॉ. वीणा गानु,** नागपुर.
प्रकाशन वर्ष	—	**२०२०**
आवृत्ती	—	**प्रथम**
मूल्य	—	**रू. २४०/—**
आय.एस.बी.एन.	—	**९७८—९३—८५७१०—५२—०**
मुखपृष्ठ	—	**श्री. उमेश पाटील**
मुद्रक	—	**अवधूत ग्रॉफिक्स अॅण्ड प्रिन्टींग, नागपूर**
प्रकाशक	—	**कुलसचिव, क.का.सं.वि., रामटेक** **प्रशासकीय भवन, मौदा रोड, रामटेक.**

PREFACE

It is indeed a matter of great pleasure and pride for Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek to have this rarest opportunity of hosting the 50th session of All India Oriental Conference at Nagpur. This AIOC-50th session at Nagpur will be forever remembered by all as the year 2019 also happens to be the year of Centenary Celebration of AIOC. The premier objective with which the great scholars of yester years had contemplated and established this national academic event called All India Oriental Conference has been achieved through these years with scores of young scholars contributing significantly to the treasure house of knowledge through their valuable research work.

The research of yore and of the present should be properly recorded so as to make it easily available to all lovers of knowledge and wisdom in the years to come. With this objective, we have contemplated to commemorate the 100th year of this grand event of 50th session of AIOC by way of publishing 100 monographs on different subjects in four languages viz., Sanskrit, Hindi, Marathi and English. It is no doubt a herculean task but still worth of it, for the reason that these 100 monographs will inspire many young scholars to take upon a fresh study and research of the oriental subjects with more vigour and zeal.

The AIOC Centenary Publication Series includes wide variety of subjects like Literature, Language, Veda, Indian Philosophy, Sanskrit Grammar, Law, Children Literature, Yoga, Astronomy and Astrology, Ayurveda, Pali, Prakrit, Jain, Buddhism, Education, Library Science, Poetics, Aesthetics, and Indology. It also includes reprint of some rare texts of academic importance which have gone out of print are not easily available. We wish to mark this centenary celebrations with this series that connects the glory of the past and aspirations of future. I place on record my sincere gratitude to all the authors of these monographs who have kindly contributed to the richness of this

series.

I am confident that the books published in these series will definitely inspire the lovers of Oriental Learning in general and of Sanskrit Language and Literature in particular.

On this occasion, we have published a memorable book of all the speeches of Section-Presidents of all previous sessions of AIOC. It is indeed a very capacious addition to any collection. I with all respect thank two eminent scholars of our times - Prof. Gautam Patel, President and Prof. Saroja Bhate, General Secretary, the torch bearers of AIOC who have not only encouraged us in this venture but also made all efforts to provide these valuable historical speeches for us. I thank all executive members of AIOC and my colleagues of the varsity for making this event a grand success.

My words fall short in describing the painstaking efforts and scholarly commitment of my esteemed colleague Prof. Madhusudan Penna, local secretary of this session in bringing out this series.

I also take this opportunity to profusely thank Shri. Subhash Jain and Shri Dipak Jain, the proprietors of New Bharatiya Book Corporation, New Delhi for their enthusiastic approach and timely work with all precision and grace.

Let us all sanctify ourselves in the eternal flow of wisdom by reading these books and recommending these to others also!

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

Ramtek — Prof. Shrinivasa Varakhedi
10th January 2020 — Vice Chancellor, KKSU

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
All India Oriental Conference

100th Year 50th Session
10th-12th January, 2020

Chief Patron
Hon'ble Nitin Gadkari
Minister of Road, Transport & Highways of India

Patron
Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU, Ramtek

AIOC President
Prof. Gautam Patel
Chairman, Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad.

AIOC General Secretary
Prof. Saroja Bhate
Professor of Sanskrit (Retd.), Pune University, Pune

AIOC Local Secretary
Prof. Penna Madhusudan
Dean, KKSU, Ramtek

Additional Local Secretary
Dr. Harekrishna Agasti
Dr. Kalapini Agasti
Dr. Dinakar Marathe
Dr. Parag Joshi

Organising Committee
Prof. C.G. Vijayakumar, Registrar (I/c) & Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Nanda Puri, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Krishnakumar Pandey, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Laita Chandratre, Dean, KKSU, Ramtek
Dr. Ramachandra Joshi, Finance Officer, KKSU, Ramtek
Dr. Umesh Shivahare, Controller of Examination, KKSU, Ramtek
Dr. Dipak Kapade, Librarian, KKSU, Ramtek
Dr. Renuka Bokare, PRO, KKSU, Ramtek

Shri. Rajivranjan Mishra, Technical Head, KKSU, Ramtek
Shri. Pravin Kalambe, Security Officer, KKSU, Ramtek

Reception Committee

Prof. Shrinivasa Varakhedi, Chairperson Reception Committee & VC, KKSU
Parampujya Govindagiri Swamiji, Rishikesh
Prof. P.T. Chande, Former VC, KKSU
Prof. Uma Vaidya, Former VC, KKSU
Prof. Vijendra Kumar, VC, National Law University, Nagpur
Prof. Rajnish Shukla, VC, National Hindi University, Wardha
Prof. Vinayak Kane, VC, RTM Nagpur University, Nagpur
Shri. Krupal Tumane, Member of Parliament
Shri. Girishji Vyas, Member of Legislative Council
Shri. Chandrashekhar Bawankule, Guardian Minister, Nagpur
Prof. Vishram Jamdar, Director, VNIT, Nagpur
Dr. Bhushankumar Upadhyay, Commissioner of Police, Nagpur
Shri. Vijay Phanshikar, Editor, The Hitavada, Nagpur
Shri. Rajkumar Tirpude, Tirpude Group of Insitutions, Nagpur
Shri. Mohabbat Singh, Tuli International, Nagpur.
Shri. Chandragupta Varnekar, Principal Retd., Nagpur
Shri. Suresh Sharma, Baidyanath, Nagpur
Shri. Prabhakar Rao Mundle, Dharampeth Educational Institutions, Nagpur

Executive Committee

Prof. G. U. Thite,
Vice President

Dr. Brijeshkumar Shukla,
Treasurer

Members

Dr. Rajni Satish Chandra Jha
Prof. Shukla Ramakant
Dr. Behera Ranjit
Dr. Meena Shukla
Dr. Nirmala Kulkarni
Dr. Roy Gauri Nath
Dr. Tripathi Uma Rani
Dr. Pushpa Jha
Dr. Basu Ratna
Dr. Mithilesh Kumar
Prof. Singh Prasoon Dutta
Shri. Mishra Arun Ranjan
Dr. Mishra Baidyanath
Dr. Tripathi Rajendra Rasraj
Shri. Harshdev Madhav
Dr. Kamdev Jha
Dr. Parinita Deshpande
Dr. Jha Udayanath (Ashok)

आमुख

संस्कृत साहित्यात गद्यापेक्षा पद्यनिर्मिती अधिक आहे. संस्कृतातील आद्य ग्रंथ ऋग्वेद हा छन्दबद्ध मंत्रांनी युक्त आहे. तर आद्य लौकिककाव्य ग्रन्थ रामायण वाल्मीकींनी ब्रह्मदेवाच्या आदेशाने अनुष्टुभ् छंदात रचलेला आहे. शास्त्रग्रंथांनीसुद्धा पाठांतरासाठी योग्य म्हणून सूत्रशैली स्वीकारलेली आहे. मनुष्याच्या स्मरणशक्तीचा विचार करून संस्कृततज्ज्ञांनी लक्षात ठेवण्यास सुकर आणि गेयतेमुळे व लयबद्धतेमुळे मनोरंजक म्हणून पद्यालाच अधिक प्राधान्य दिलेले दिसते. त्यामुळे संस्कृतसाहित्य प्रामुख्याने पद्यमय आहे असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही.

'छन्दः पादौ तु वेदस्य: वेद हे तर छंदावरच उभे आहेत. त्यामुळे छन्द ज्ञानाशिवाय वेद अगम्य असल्यामुळे छंदांना वेदाच्या षडङ्गांमध्ये स्थान मिळाले. तसेच लौकिकसाहित्यही छंद व वृत्तांच्या ज्ञानाशिवाय समजणे कठीण आहे. हे लक्षात घेऊनच पिंगलाचार्यांचे छन्दःसूत्र कालिदासाचा श्रुतबोध, क्षेमेन्द्राचे सुवृत्ततिलक यासारखे ग्रंथ निर्माण झाले.

या वृत्तांचे ज्ञान आजच्या पीढीला अत्यंत आवश्यक आहे. शालेय किंवा महाविद्यालयीन अभ्यासक्रमात छंद व वृत्तांचा अन्तर्भाव नसल्याने त्यांचे अध्ययन केले जात नाही. हे जाणून कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालयाने पदव्युत्तर स्तरावरील अभ्यासक्रमात छंद व वृत्तांचा अंतर्भाव केलेला आहे. परंतु त्यांना अभ्यासक्रमासाठी मराठीतून ग्रंथ उपलब्ध नाही. ही कमतरता या ग्रंथाने पूर्ण केलेली आहे. त्यासाठी लेखिका धन्यवादास पात्र आहे. सरल सोप्या भाषेत संस्कृतातील सुप्रसिद्ध श्लोकांसह वृत्तांचे विवरण लेखिकेने केलेले असल्याने विद्यार्थ्यांसाठी हे पुस्तक फारच उपयोगाचे ठरणार आहे.

नागपूर येथे दिनांक १० ते १२ जानेवारी, २०२० या दरम्यान होणाऱ्या अभूतपूर्व अखिल भारतीय प्राच्यविद्या अशा शतकपूर्ती परिषदेत या पुस्तकाच्या द्वितीय आवृत्तीचे प्रकाशन होत असल्याने लेखिकेसाठी ही बाब बहुमूल्य आणि अविस्मरणीय ठरणार आहे. यासाठी लेखिकेचे अभिनंदन करून तिला पुढील लेखनासाठी हार्दिक शुभेच्छा देते.

प्रा. डॉ. नन्दा पुरी
अधिष्ठाता, संस्कृत तथा संस्कृतेतर भाषा संकाय,
ककासंवि, रामटेक

हृदगत

'वृत्तालोक:' हे पुस्तक वाचकांना समर्पित करतांना मला अतिशय आनंद होत आहे. कागदांवर लिहून ठेवलेले आपले लेखन कधीतरी पुस्तकरूपाने प्रकाशित होईल याची पुसटशीही कल्पना नव्हती. तो आपला प्रांत नाही ही त्यावेळी माझी धारणा होती. नागपुरच्या शासकीय तंत्रनिकेतन (गव्हर्नमेंट पॉलिटेक्नीक) मधून विद्युत अभियांत्रिकी पदविका प्राप्त केल्यानंतर संस्कृत साहित्यात आपण करिअर घडवू असे स्वप्नातही वाटले नव्हते. पण विधिलिखित काही औरच असल्याने सुवर्णपदकानिशी स्नातकोत्तर पदवी व नेट (संस्कृत) परीक्षा उत्तीर्ण केल्यानंतर कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालयात 'अधिव्याख्याता' म्हणून नोकरीला लागले आणि लेखिका म्हणून प्रस्तुत पुस्तकाच्या रूपाने आपणासमोर उपस्थित झाले.

कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालयाच्या बी.ए. व एम्.ए. (संस्कृत) या अभ्यासक्रमांमध्ये छन्दांचा अभ्यास अंतर्भूत आहे. तसेच या अभ्यासक्रमात शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी त्यांना अभ्यासक्रमाच्या काव्यग्रंथांमधील सामान्यपणे नेहमी येणारी वृत्ते ज्ञात व्हावी या उद्देशाने वृत्तांची ही हस्तपुस्तिका सादर करीत आहे.

केदार भट्ट प्रणित 'वृत्तरत्नाकर' आणि गङ्गादासविरचित 'छन्दोमञ्जरी' यातील वृत्तांची लक्षणेच यात घेतलेली आहेत. लक्षणांच्या उदाहरणादाखल आपल्या दैनंदिन जीवनात येणारे व कण्ठस्थीकरणासाठी अतिशय सोपे असे स्तुतिपर, उपदेशप्रद नीतीचे श्लोक घेतलेले आहेत. अतिशय सोप्या मराठीत असलेली छन्द:शास्त्राची व गणांची माहिती विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडेल असा विश्वास आहे.

आभार - नागपूर येथे दिनांक १० ते १२ जानेवारी, २०२० या दरम्यान होणाऱ्या अखिल भारतीय प्राच्यविद्या शतकपूर्ती परिषदेत या पुस्तकाच्या द्वितीय आवृत्तीचे प्रकाशन होत आहे. विश्वविद्यालयातर्फे पुस्तक प्रकाशन करण्यास मंजुरी प्रदान केल्याबद्दल मा. कुलगुरू, प्रा. श्रीनिवास वरखेडी यांची मी ऋणिनी आहे.

समुचित प्रस्तावना देऊन विश्वविद्यालयाच्या संस्कृत तथा संस्कृतेतर भाषा संकायाच्या, माझ्या गुरुवर्या व प्रेरणास्रोत प्रा. नन्दा पुरी यांनी माझा गौरव वाढविला त्यांच्या प्रती मी ऋणभाव व्यक्त करते. सतत निरपेक्ष कौतुकाचा ओघ असलेले माझे कुटुंबीय, सहकारी यांचे आभार. सहृदय व गुणग्राही वाचक माझ्या या परिश्रमांना सफल करतील अशी आशा व्यक्त करते.

प्रा. डॉ. सौ. कविता सुनील होले
लेखिका

अनुक्रमणिका

अर्धसमवृत्त

जातिवृत्त

विषमवृत्त

वृत्तालोकः

छन्दःशास्त्राचा परिचय

पणिनीय शिक्षा नामक ग्रंथात छन्दाला वेदपुरुषाच्या पादस्थानी मानले आहे. पायांमुळे मनुष्य गतिशील होतो, त्यशिवाय पङ्गु अशीच काहीशी स्थिती वेदांचीही आहे. म्हणूनच वेदांचे एक नाव 'छन्दस्' असेही आहे.

गायत्री, उष्णिक्, अनुष्टुप्, बृहती, पङ्क्ति, त्रिष्टुप् अणि जगती हे प्रमुख वैदिक छन्द, सप्तछन्दांसि या नावांनी निर्दिष्ट केले जातात. यांत छन्दांची अक्षरसंख्या क्रमशः चाराने वाढते.

पिंगल ऋषीप्रणित छन्दःसूत्र, जयदेवाचे जयदेवछन्द, जयकीर्तीचे छन्दानुशासन, केदारभट्टाचे वृत्तरत्नाकर, क्षेमेन्द्राचे सुवृत्ततिलक, कालिदासाचा श्रुतबोध, हेमचन्द्राचे छन्दोनुशासन गङ्गादासाची छन्दोमजरी हे छन्दःशास्त्राचे सुप्रसिद्ध ग्रंथ आहेत.

छन्दःशास्त्राच्या परवर्ती आचार्यांनी पिङ्गल ऋषींनाच आपला आधार मानला आहे. जयदेव, जयकीर्ती, केदारभट्ट अणि आचार्य पिङ्गलाचे अनुयायी आहेत. अग्निपुराणातही या दृष्टीकोनाचे समर्थन आहे.

छन्दःशास्त्राचे महत्त्व -

'छन्दः पादौ तु वेदस्य' असे शास्त्रकारांनी छन्दःशास्त्राचे महत्त्व व पठन-पाठनाची अनिवार्यता सिद्ध केलेली आहे.

छन्दः शब्दाचा अर्थ -

'छन्दस्' (छन्द) शब्दाचे दोन अर्थ आहेत.

१) आच्छादन अणि २) आह्लादन

१) आच्छादन् - निरुक्ताच्या दैवत्तकाण्डाच्या सातव्या अध्यायाच्या तृतीय पादात 'छन्दांसि छादनात्' असे लिहिले आहे. ज्याच्याद्वारा भाव किंवा रसाला आच्छादित केले जाते त्याला 'छन्द' असे म्हणतात. म्हणून छादकत्व

अर्थात् सीमाबन्धन करणे हे छन्दाचे सामान्य लक्षण आहे.

२) आह्लादन - चन्दयति (आह्लादयति) या व्युत्पत्तीने **‘चदि आह्लादने दीप्तौ च’** आह्लादनार्थक चदि धातु न ‘चदेरादेश्च छ:’ या सूत्राने ‘चन्द्’ च्या ‘च’ काराला ‘छ’ अणि ‘असून्’ प्रत्यय लावल्यावर ‘छन्दस्’ शब्द सिद्ध होतो. ज्याच्या द्वारा पाठकांना आह्लादन किंवा आनन्द प्राप्त होतो त्याला ‘छन्द’ असे म्हणतात.

छन्दांचे प्रकार -

छन्दांचे २ प्रकार असतात -

मात्रा-वर्णविभेदेन छन्दो द्विविधमुच्यते।
विधां तृतीयमप्याहुरक्षरच्छन्दसा परे।।

अर्थात् १) मात्राछन्द २) वर्णछन्द . काही आचार्य तीन प्रकारचे छन्द मानतात. १) गणछन्द २) मात्राछन्द ३) अक्षरछन्द. परंतु छन्दानेच अक्षरछन्दाचाही बोध होत असल्याने तृतीय अक्षरछन्दाला पृथक् मानची आवश्यकता नाही.

१) मात्राछन्द (मात्रिक छन्द) - हा केवळ मात्रांनी नियंत्रित होत असतो. म्हणजे यात प्रत्येक पादातील मात्रांचीच (स्वरांचीच) गणना होते. यालाच ‘जतिवृत्त’ असेही म्हणतात.

२) वर्णछन्द (वर्णिकछन्द) - हा वर्णांनी नियन्त्रित केला जातो. म्हणूनच यात वर्णांची अक्षरांची गणना प्रधान असते.

पद्य - पदम् (चरणम्) अर्हतीति (पद्+यत्) पद्यम्। प्रत्येक श्लोकाचे चार भाग असतात त्यातील प्रत्येक भागाला ‘चरण’ किंवा ‘पाद’ असे म्हणतात. वृत्ताची रचना चार-चार चरणांची असते. म्हणूनच वृत्तालाच ‘पद्य’ असे म्हणतात.

पद्यांचे भेद -

१) सम २) अर्धसम अणि ३) विषम असे पद्यांचे तीन भेद होतात.

१) ज्या पद्याच्या चारही चरणांमध्ये समान गण असतात त्यात **‘समवृत्त’** असे म्हणतात.

२) ज्या पद्याच्या प्रथम, तृतीय अणि द्वितीय व चतुर्थ चरणांमध्ये समान गण असतात त्याला **'अर्धसमवृत्त'** असे म्हणतात.

३) ज्या पद्याच्या चारही पादांमध्ये (चरणांमध्ये) भिन्न भिन्न प्रकारचे गण असतात त्याला **'विषमवृत्त'** असे म्हणतात.

गुरु लघु विचार -

ऱ्हस्व (लघु) स्वराची एक मात्रा अणि दीर्घ (गुरु) स्वराच्या दोन मात्रा असतात.

ऱ्हस्व (लघु) स्वर - अ, इ, उ, ऋ, ऌ

दीर्घ (गुरु) स्वर - आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ

गुरुलघु लेखनप्रकार -

वक्ररेखा गुरोश्चिह्नं सरला च लघोस्तथा।
गुरुरेको गकारस्तु लकारो लघुरेकक:।।

गुरु अक्षराचे चिह्न वक्र रेखा म्हणजेच 'ऽ' असे असणे अणि लघु अक्षराचे चिह्न सरळरेषा '।' असते. गुरु चे सांकेतिक चिह्न 'ग' अणि लघु चे 'ल' असते.

ऱ्हस्व, दीर्घ, प्लुत संज्ञक स्वरांचे विवरण -

एकमात्रो भवेद् ऱ्हस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चाऽर्धमात्रकम्।।

अर्थात् एकमात्रिक - एक मात्रा असणाऱ्या वर्णाला 'ऱ्हस्व', द्विमात्रिक - दोन मात्रा असणाऱ्या वर्णाला 'दीर्घ' अणि त्रिमात्रिक - तीन मात्रा असणाऱ्या वर्णाला 'प्लुत' असे म्हणतात. व्यंजनांची अर्धी मात्रा मोजली जाते.

गुरु स्वराचा परिचय

सानुस्वारश्च दीर्घश्च विसर्गी च गुरुर्भवेत्।
वर्ण: संयोगपूर्वश्च तथा पादान्तगोऽपि वा।।

अर्थात अनुस्वारयुक्त ऱ्हस्व वर्ण (अं, कं, चं, इ.) अणि दीर्घ वर्ण (आ, का, चा, इ.) विसर्गयुक्त (अः, कः, चः इ.) अणि संयुक्त अक्षराच्या पूर्वीचे अक्षर (जसे लक्ष्मी मध्ये ल, चन्द्र मध्ये च, इ.) गुरु होते. पादाच्या शेवटी असणाऱ्या ऱ्हस्ववर्णाला छन्दाच्या आवश्यकतेनुसार विकल्पाने गुरु (दीर्घ) किंवा लघु (ऱ्हस्व) मानले जाते.

यति किंवा विराम -

यतिर्जिह्वेष्ट - विश्रामस्थानं कविभिरुच्यते।
सा विच्छेद - विरामाद्यैः पदैर्वाच्या निजेच्छया।।

पद्य म्हणजेच श्लोक वाचतांना त्यातील भाव योग्यप्रकारे स्पष्ट करण्यासाठी जेथे जिह्वा स्वेच्छापूर्वक विराम करते त्या स्थानाला 'यति' किंवा 'विराम' असे म्हणतात. यति उच्चारण करणाऱ्याच्या इच्छेवर निर्भर असतो. यति किंवा विरामाने पद्यात श्रुतिसौकर्य अणि मधुरता येते.

गण-परिचय -

मगणो यगणश्चैव रगणः सगणस्तथा।
तगणो जगणश्चैव भगणो नगणस्तथा।।

१) म-गण २) य-गण ३) र-गण ४) स-गण ५) त-गण

६) ज-गण ७) भ-गण ८)न-गण असे आठ प्रकारचे गण असतात.

१) ज्यात तीनही अक्षर गुरु असतात त्याला **म-गण - ऽऽऽ**

२) ज्यात पहिले अक्षर लघु अणि बाकीचे दोन अक्षर गुरु असतात त्याला **य-गण - ।ऽऽ**

३) ज्याच्या मध्यात लघु व पहिले व शेवटचे अक्षर गुरु असते त्याला **र- गण - ऽ।ऽ**

४) ज्यात अन्ती गुरु, पहिले व मधले अक्षर लघु असते त्याला **स-गण - ।।ऽ**

५) ज्यात अन्ती लघु, पहिले व मधले अक्षर गुरु असते त्याला **त-गण - ऽऽ।**

६)	ज्यात मधले अक्षर गुरु, पहिले व शेवटचे अक्षर लघु असते त्याला **ज-गण - ।ऽ।**

७)	ज्यात पहिले अक्षर गुरु, शेवटचे दोन अक्षर लघु असतात त्याला **भ-गण - ऽ।।**

८)	ज्यात तीनही वर्ण लघु अर्थात् ऱ्हस्व असतात त्याला **न-गण ।।।** असे म्हणतात.

मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भदिगुरुः पुनरादिलघुर्यः।
जो गुरुमध्यगतो रलमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः।।

खालील श्लोकातूनही गणांची महिती मिळू शकते -

अदि-मध्याऽवसानेषु भ-ज-सा यन्ति गौरवम्।
य-र-ता लाघवं यन्ति म-नौ तु गुरुलाघवम्।।

अर्थात् भ-गण, ज-गण अणि स-गणात अनुक्रमे प्रथम, मध्यम अणि अन्तिम वर्ण गुरु असतो. य-गण, र-गण, त-गणात अनुक्रमे आदि, मध्य, अन्त वर्ण लघु असतात. म-गणात तीनही वर्ण गुरु तर न-गणात तीनही वर्ण लघु असतात.

गणबोधक सूत्र -

य-मा-ता-रा-ज-भा-न-स-ल-गम्।

हे सूत्र सदैव लक्षात ठेवावे. गणाचा परिचय करणारे हे सूत्र आहे. आठ गणांमधील ज्या गणाचे स्वरूप हवे आहे. त्या गणाचे बोधक पहिले अक्षर घेऊन त्याच्या समोरील दोन अक्षर घेतल्याने त्या गणाचे स्वरूप कळते.

उदा. य-गण हवा असल्यास सूत्राचे प्रथमाक्षर ‘य’ अणि त्याच्या समोरील दोन अक्षरे ‘माता’ जोडल्याने ‘यमाता’ असे होते. हे य गणाचे स्वरूप प्रथम लघु अणि मध्य व अन्त गुरु.

य - गण - य मा ता - ।ऽऽ

म - गण - मा ता रा - ऽऽऽ

त - गण - ता रा ज - ऽऽ।

र - गण - रा ज भा - ऽ।ऽ

ज - गण - ज भा न - ।ऽ।

न - गण - न स ल - ।।।

स - गण - स ल गं - ।।ऽ

ल - ।

गम् - ऽ

वरील ८ गणांव्यतिरिक्त दोन अक्षरे सूत्रात दिसतात. ते म्हणजे ल अणि ग त्यांचा संकेत सूत्रात 'लगम्' या पदाने लघु चा 'ल' अणि गुरु चा 'ग' ने केला आहे.

समवृत्त

अनुष्टुप् (अनुष्टुभ्) छन्द -

लक्षण - **श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।**
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।

त्या छन्दाच्या चारही चरणांमध्ये सहावे अक्षर गुरु असते व पाचवे अक्षर लघु असते अणि द्वितीय व चतुर्थ चरणात सातवे अक्षर ऱ्हस्व असते. प्रथम तथा तृतीय चरणात सातवे अक्षर दीर्घ असते, त्याला 'अनुष्टुप्' (अनुष्टुभ्) छन्द असे म्हणतात. याच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. हे समवृत्त आहे. यांत यति पादान्ती असतो.

उदाहरण -

(१)

श्लोकेषष्ठं गुरु ज्ञेयं। सर्वत्रा लघु पञ्चमम्।
। ऽ ऽ । ऽ ।

द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं। सप्तमं दीर्घमन्ययोः।।

।ऽ ऽ । ऽ।

(२)

कराग्रे वसते लक्ष्मी करमध्ये सरस्वती।

।ऽऽ   । ऽ।

करमूले तु गोविन्दं प्रभाते करदर्शनम्।।

। ऽ ऽ   ।ऽऽ

गजगति -

लक्षण - **नभलगा गजगतिः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, भ, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'गजगति' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ४)

उदाहरण -

न   भ ल ग

रविसु तापरि सरे

।।। ऽ।। ।ऽ

विहर तोदृशि हरेः ।

।।। ऽ।। ।ऽ

व्रजव धूगज गति

।।। ऽ।। ।ऽ

र्मुदम लंव्यत नतु ।।

।।। ऽ।। ।ऽ

रविसुतापरिसरे विहरतो दृशि हरेः ।

व्रजवधूगजगतिर्मुदमलं व्यतनुत ।।

माणवक -

लक्षण - **भात्तलगा माणवकम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे भ, त, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'माणवक' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ४)

उदाहरण -

चंचल चूडंच पलै

ऽ।। ऽऽ। ।ऽ

र्वत्सकु लैःकेलि परम् ।

ऽ।। ऽऽ। ।ऽ

ध्यायस खेस्मेर मुखं

ऽ । । ऽ ऽ। ।ऽ

नन्दसु तंमाण वकम् ।।

ऽ।। ऽऽ। । ऽ

चंचलचूडं चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् ।
ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ।।

प्रमाणिका -

लक्षण - **प्रमाणिका जरौ लगौ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे एक ज-गण, एक र-गण, एक लघु अक्षर व एक गुरु अक्षर असते त्याला, **'प्रमाणिका'** वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात यति चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतरच्या

चवथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ४)

उदाहरण -

ज	र	ल ग
पुनातु	**भक्तिर**	**च्युता**
। ऽ।	ऽ । ऽ	। ऽ
सदाच्यु	**तङिघ्रप**	**द्मयोः।**
। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ
श्रुतिस्मृ	**तिप्रमा**	**णिका।**
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ
भवाम्बु	**राशिता**	**रि का।।**
। ऽ ।	ऽ। ऽ	। ऽ

पुनातु भक्तिरच्युता
सदाऽच्युतङिघ्रपद्मयोः।
श्रुतिस्मृतिप्रमणिका
भवाम्बुराशितरिका।।

समानिका-

लक्षण - **ग्लौ रजौ समानिका तु ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे ग, ल, र, ज असे गण येतात, त्याला 'समानिका' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ४)

उदाहरण -

ग ल र ज

य स्य कृष्णपा दपद्म

ऽ। ऽ। ऽ।ऽ।

म स्ति हृत्तडा गसद्म ।

ऽ । ऽ।ऽ ।ऽ।

धीः स मानिका परेण

ऽ । ऽ । ऽ ।ऽ।

नो चि तात्रम त्सरेण ।।

ऽ । ऽ।ऽ ।ऽ।

उदा. **यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति हृत्-तडागसद्म ।**
धीः समानिका परेण नोचितात्र मत्सरेण ।।

विद्युन्माला -

लक्षण - **मो मो गो गो विद्युन्माला।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे दोन म-गण व दोन गुरु अक्षरे येतात व प्रत्येक पादात सर्व गुरु अक्षरे असतात, त्याला 'विद्युन्माला' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात आठ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात यति चवथ्या व त्यानंतर चवथ्या म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ४)

उदाहरण - - १ -

म म ग ग

वासोव ल्लीविद्यु न्माला

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

बर्हश्रे णीशाक्र श्चापः।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

यस्मिन्ना स्तांतापौ छित्यै

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

गोमध्य स्थ:कृष्ण म्भोद:।।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ

वासोवल्ली विद्युन्माला
बर्हश्रेणी शाक्रश्चाप:।

यस्मिन्नास्तां तापौछित्यै
गोमध्यस्थ: कृष्णम्भोद:।।

मणिमध्य -

लक्षण - **स्यान्मणिमध्यं चेद्‌भमसा:।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे भ, म, स असे गण येतात, त्याला 'मणिमध्य' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात नऊ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ४)

उदाहरण -

भ म स

कालिय भोगाभो गगत

ऽ ।। ऽ ऽ ऽ ।।ऽ

स्तन्मणि मध्यस्फी तरुचा ।

ऽ ।। ऽ ऽ ऽ ।।ऽ

चित्रप दाभोन न्दसुत

ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ

श्चारुन नर्तस्मे रमुख:।।

ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ

कालियभोगाभोगगतस्तन्मणिमध्यस्फीतरूचा ।
चित्रपदाभो नन्दसुतश्चारु ननर्त स्मेरमुखः।।

मत्ता -

लक्षण - **ज्ञेया मत्ता मभसगसृष्टा ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, भ, स, ग असे गण येतात, त्याला 'मत्ता' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात दहा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ६)

उदाहरण -

म भ स ग
पीत्वाम त्तामधु मधुपा ली
ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।ऽ ऽ
कालिन्दी येतट वनकु ञ्जे ।
ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।ऽ ऽ
उद्दीव्य न्तीर्ब्रज जनरा माः
ऽऽऽ ऽ।। ।।ऽ ऽ
कामासि क्तामधु जितिच क्रे ।।
ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।ऽ ऽ

पीत्वा मत्ता मधु मधुपाली
कालिन्दीये तटवनकुञ्जे ।
उद्दीव्यन्तीर्ब्रजजनरामाः
कामासिक्ता मधुजिति चक्रे ।।

इन्द्रवज्रा -

लक्षण - **स्यदिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे दोन त-गण, एक ज-गण अणि दोन गुरु अक्षरे असतात, त्याला 'इन्द्रवज्रा' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ६)

उदाहरण - -१-

त	त	ज	ग ग
श्रीकृष्ण	**गोविन्द**	**हरेमु**	**रा रे**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ ऽ
हेनाथ	**नाराय**	**णवासु**	**देव।**
ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
जिह्वेपि	**बस्वामृ**	**तमेत**	**देव**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ ऽ
गोविन्द	**दामोद**	**रमाध**	**वे ति।।**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ

श्रीकृष्ण गोविन्द हरे मुरारे
हे नाथ नारायणवासुदेव।
जिह्वेपि बस्वामृतमेत देव
गोविन्द दामोदरमाधवेति।।

-२-

त	त	ज	ग ग
लोकाभि	**रामंर**	**णरङ्ग**	**धीरं**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ।	। ऽ ।	ऽ ऽ

राजीव	**नेत्रंर**	**घुवंश**	**नाथम्।**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
कारुण्य	**रूपंक**	**रुणाक**	**रं तं**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**चन्द्रंश**	**रणंप्र**	**पद्ये।।**
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ ऽ

लोकाभिरामं रणरङ्गधीरं
राजीवनेत्रं रघुवंशनाथम्।
कारुण्यरूपं करुणाकरं तं
श्रीरामचन्द्रं शरणं प्रपद्ये।।

उपेन्द्रवज्रा -

लक्षण - **उपेन्द्रवज्रा ज-त-जास्ततो गौ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात क्रमाने एक ज-गण, एक त-गण, एक ज-गण अणि दोन गुरु अक्षरे येतात, त्याला 'उपेन्द्रवज्रा' वृत्त असे म्हणतात. यात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यात यति पाचव्या व त्यानंतरच्या सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ६)

उदाहरण -

ज	**त**	**ज**	**ग ग**
त्वमेव	**माताच**	**पितात्व**	**मेव**
। ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
त्वमेव	**बन्धुश्च**	**सखात्व**	**मेव**
। ऽ।	ऽ ऽ ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
त्वमेव	**विद्याद्र**	**विणंत्व**	**मेव**
। ऽ।	ऽ ऽ ।	। ऽ ।	ऽ ऽ

त्वमेव	**सर्वम**	**मदेव**	**देव।।**
। ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ

त्वमेव माता च पिता त्वमेव
त्वमेव बन्धुश्चसखा त्वमेव।
त्वमेव विद्या द्रविणं त्वमेव
त्वमेव सर्व मम देव देव।।

उपजाति -

लक्षण - **अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ**
पादौ यदीयावुपजातयस्ता।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु
वदन्ति जातिष्विदमेव नाम।।

या वृत्ताच्या आधी जे इन्द्रवज्रा (दोन त गण, एक ज गण, दोन गुरु अक्षरे) व उपेन्द्रवज्रा, (एक ज गण, एक त गण, एक ज गण, दोन गुरु अक्षरे) वृत्त सांगितलेले आहेत त्या दोघांच्या लक्षणांनी युक्त चरण ज्या वृत्तात असतात, त्याला 'उपजाति' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. यात यति पाचव्या व त्यानंतरच्या सहाव्या अक्षरावर म्हणजे पादान्ती असतो. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. (५, ६)

दुसऱ्या समानाक्षर चरण असणाऱ्या वृत्तांच्या संमिश्रणानेही 'उपजाति' वृत्त होते.

उदा - (१)

त	**त**	**ज**	**ग ग**
कर्पूर	**गौरंक**	**रुणाव**	**ता रं**
ऽऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
त	**त**	**ज**	**ग ग**
संसार	**सारंभु**	**जगेन्द्र**	**हारम्।**
ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ ।	ऽऽ

ज	त	ज	ग ग
सदाव	सन्तंह्द	दयार	विन्दे
। ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
ज	त	ज	ग ग
भवंभ	वानीस	हितंन	ममि।।
। ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ

कर्पूरगौरं करुणावतारं
संसारसारं भुजगेन्द्रहारम्।
सदावसन्तं हृदयारविन्दे
भवं भवानी सहितं नममि।।

(२)

ज	त	ज	ग ग
मनोज	वंमारु	ततुल्य	वेगं
। ऽ।	ऽ ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
ज	त	ज	ग ग
जितेन्द्रि	यंबुद्धि	मतांव	रिष्ठम्।
। ऽ ।	ऽऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
त	त	ज	ग ग
वातात्म	जंवान	रयूथ	मुख्यं
ऽ ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ ऽ
त	त	ज	ग ग
श्रीराम	दूतंश	रणंप्र	पद्ये।।
ऽ ऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽऽ

मनोजवं मारुततुल्यवेगं
जितेन्द्रियं बुद्धिमतां वरिष्ठम्।
वातात्मजं वानरयूथमुख्यं
श्रीरामदूतं शरणं प्रपद्ये।।

दोधक -

लक्षण - **दोधकमिच्छति भ-त्रितयाद् गौ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात क्रमाने तीन भगण अणि दोन गुरु अक्षरे असतात, त्याला 'दोधक' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यात यति सहाव्या व त्यानंतरच्या पाचव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (६, ५)

उदाहरण - (१)

भ	**भ**	**भ**	**ग ग**
देवस	**दोधक**	**दम्बत**	**लस्थ**
ऽ। ।	ऽ। ।	ऽ । ।	ऽ ऽ
श्रीधर	**तावक**	**नामप**	**दंमे**
ऽ। ।	ऽ। ।	ऽ। ।	ऽ ऽ
कण्ठत	**लेसुवि**	**निर्गम**	**काले**
ऽ । ।	ऽ। ।	ऽ ।।	ऽ ऽ
स्वल्पम	**विक्षण**	**मेष्यति**	**योगम्**
ऽ । ।	ऽ । ।	ऽ। ।	ऽ ऽ

देव! सदोधकदम्बतलस्थ
श्रीधर तावक नामपदं मे।
कण्ठतलेऽसुविनिर्गमकाले
स्वल्पमविक्षणमेष्यति योगम्।।

(२)

आद्यचतुर्थमिहाक्षरमुक्तं

सप्तमकं दशमं च तथाऽन्त्यम्।

छन्दसि यत्रा गुरुत्वसमेतं

तत्कथितं ननु दोधकवृत्तम्।।

भ्रमरविलसितम् -

लक्षण - **म्भौ न्लौ गःस्याद् भ्रमरविलसितम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, भ, न, ल, ग असे गण येतात, त्याला ‘भ्रमरविलसितम्’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ७)

उदाहरण -

म भ न ल ग

प्रीत्यैयू नांव्यव हितत प नाः

ऽ ऽऽ ऽ।। ।।। । ऽ

प्रौढध्वा न्तांदिन मिहज ल दाः ।

ऽ ऽऽ ऽ।। ।।। । ऽ

दोषाम न्यंविद धतिसु र त

ऽ ऽऽ ऽ।। ।।। । ऽ

क्रीडाया सश्रम शमप ट वः।।

ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।। । ऽ

प्रीत्यै यूनां व्यवहिततपनाः

प्रौढध्वान्तं दिनमिह जलदाः ।

दोषामन्यं विदधति सुरत

क्रीडायासश्रमशमपटवः।।

वातोर्मी -

लक्षण - **वातोर्मीयं गदिता म्भौ तगौ गः ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, भ, त, ग, ग असे गण येतात, त्याला 'वातोर्मी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ७)

उदाहरण -

म भ त त ग

ध्यातामू र्त्तिःक्षण मप्यच्यु त स्य

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽऽ । ऽ ऽ

श्रेणीना म्नांगदि ताहेल याऽपि ।

ऽऽ ऽ ऽ ।। ऽऽ। ऽ ऽ

संसारेऽ स्मिन्दुरि तंहन्ति पुं साम्

ऽ ऽ ऽ ऽ । । ऽऽ। ऽ ऽ

वातोर्मी पीतमि वाम्भोधि म ध्ये ।।

ऽऽऽ ऽ ।। ऽ ऽ । ऽ ऽ

ध्याता मूर्त्तिः क्षणमप्यच्युतस्य

श्रेणी नाम्नां गदिता हेलयाऽपि ।

संसारेऽस्मिन् दुरितं हन्ति पुंसाम्

वातोर्मी पीतमिवाम्भोधिमध्ये ।।

स्वागता -

लक्षण - **स्वागता रनभगैर्गुरुणा च ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे र, न, भ, ग, ग असे गण येतात, त्याला 'स्वागता' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात तिसऱ्या अक्षरावर व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ७)

उदाहरण -

र न भ ग ग

यावदा गमय तेऽथन रे न्द्रान्

ऽ।ऽ ।।। ऽ ।। ऽ ऽ

सस्वयं वरम हायम ही न्द्रः ।

ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ऽ ऽ

तावदे वऋषि रिन्द्रदि दृ क्षुः

ऽ।ऽ ।।। ऽ ।। ऽ ऽ

नारद स्त्रिदश धामज गा म ।।

ऽ।ऽ ।।। ऽ ।। ऽ ऽ

यावदागमयतेऽथ नरेन्द्रान्

स स्वयंवरमहाय महीन्द्रः ।

तावदेव ऋषिरिन्द्रदिदृक्षुः

नारदस्त्रिदशधाम जगाम ।।

इन्द्रवंशा -

लक्षण - **तच्चेन्द्रवंशा प्रथमाक्षरे गुरौ ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे त, त, ज, र असे गण येतात, त्याला 'इन्द्रवंशा' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ७)

इन्द्रवंशा अगदी वंशस्थविल किंवा वंशस्थ वृत्तासारखे असते. फरक इतकाच की याचे प्रथमाक्षर गुरु असते.

उदाहरण -

त त ज र

दैत्येन्द्र वंशाग्नि रुदीर्ण दीधितिः

ऽऽ। ऽ ऽ । ।ऽ। ऽ।ऽ

पीताम्ब रोऽसौज गतांत मोपहः।

ऽऽ। ऽ ऽ । ।ऽ। ऽ।ऽ

यस्मिन्म मज्जुःश लभाइ वस्वयम्

ऽ ऽ । ऽ ऽ । ।ऽ। ऽ । ऽ

तेकंस चाणूर मुखामु खद्विषः।।

ऽऽ। ऽऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

दैत्येन्द्रवंशाग्निरूदीर्णदीधितिः

पीताम्बरोऽसौ जगतां तमोपहः।

यस्मिन् ममज्जुः शलभा इव स्वयम्

ते कंसचाणूरमुखा मुखद्विषः।।

रथोद्धता -

लक्षण - **रात्परैर्नरलगै रथोद्धता।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात क्रमाने एक र-गण, एक न-गण, एक र-गण, एक लघु व एक गुरु अक्षर असते, त्याला 'रथोद्धता' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. प्रत्येक चरणात यति तिसऱ्या व आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (३, ८)

उदाहरण - (१)

र	**न**	**र**	**ल ग**
कौशिके	**नसकि**	**लक्षिती**	**श्वरो**
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	। ऽ
रामम	**ध्वरवि**	**घातशा**	**न्तये**
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	। ऽ
काकप	**क्षधर**	**मेत्य**	**यचित**
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	। ऽ
स्तेजसा	**हिनव**	**यःसमी**	**क्ष्यते**
ऽ । ऽ	। । ।	ऽ । ऽ	। ऽ

कौशिकेन स किल क्षितीश्वरो
राममध्वरविघातशान्तये।
काकपक्षधरमेत्य यचित
स्तेजसा हि न वयः समीक्ष्यते।।

शालिनी -

लक्षण - **मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे एक म-गण, दोन त-गण व दोन गुरु अक्षरे असतात, त्याला 'शालिनी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे.

यति प्रत्येक चरणात चवथ्या व त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हाजेच पादान्ती असतो. (४, ७)

उदाहरण - (१)

म	त	त	ग ग
मातारा	मोमत्पि	ताराम	चन्द्रः
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
स्वामीरा	मोमत्स	खाराम	चन्द्रः।
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
सर्वस्वं	मेराम	चन्द्रोद	यालुर्
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
नान्यंजा	नेनैव	जानेन	जाने।।
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ

माता रामो मत्पिता रामचन्द्रः
स्वामी रामो मत्सखा रामचन्द्रः।
सर्वस्वं मे रामचन्द्रो दयालुर्
नान्यं जाने नैव जाने न जाने।।

(२)

म	त	त	ग ग
आज्ञाकी	र्तिःपाल	नंब्राह्म	णा नां
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽऽ।	ऽ ऽ
दानंभो	गोमित्र	संरक्ष	णं च।
ऽऽऽ	ऽ ऽ।	ऽऽ।	ऽ ऽ
येषामे	तेषड्	गुणान	प्रवृत्ताः
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
कोर्थस्ते	षांपर्थि	वोपाश्र	येण।।
ऽ ऽ ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ

आज्ञाकीर्तिःपालनंब्राह्मणानां
दानं भोगो मित्रसंरक्षण च।
येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः
कोऽर्थस्तेषां पर्थिवोपाश्रयेण।।

जलधरमाला -

लक्षण - **अब्ध्यंगैः स्याज्जलधरमालाम्भौ स्मौ ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, भ, स, म असे गण येतात, त्याला 'जलधरमाला' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ८)

उदाहरण-

म भ स म
याभक्ता नांकलि दुरितो त्तप्तानां
ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।ऽ ऽऽऽ
तापच्छे देजल धरमा लानव्या ।
ऽऽऽ ऽ।। ।।ऽ ऽऽऽ
भव्याका रादिन करपु त्रीकूले
ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।ऽ ऽऽऽ
केलीलो लाहरि तनुर व्यात्सावः ।।
ऽ ऽ ऽ ऽ।। ।।ऽ ऽ ऽ ऽ

या भक्तानां कलिदुरितोत्तप्तानां
तापच्छेदे जलधरमाला नव्या ।
भव्याकारा दिनकरपुत्री कूले
केलीलोला हरितनुरव्यात सा वः ।।

जलोद्धतगति -

लक्षण - **रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे ज, स, ज, स असे गण येतात, त्याला 'जलोद्धतगति' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सहाव्या अक्षरावर व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (६, ६)

उदाहरण -

ज स ज स

समीर शिशिरः शिरस्सु वसताम्

।ऽ। । । ऽ ।ऽ। । । ऽ

सतांज वनिका निकाम सुखिनाम् ।

।ऽ। । । ऽ ।ऽ। । । ऽ

बिभर्ति जनय न्नयंमु दमपा -

।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ

मपाय धवला बलाह कततीः।।

।ऽ। ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ

समीरशिशिरः शिरस्सु वसताम्

सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।

बिभर्ति जनयन्नयं मुदमपा -

मपायधवला बलाहकततीः।।

तामरस -

लक्षण - **इह वद तामरसं नजजा यः ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, ज, य असे गण येतात, त्याला 'तामरस' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात तेरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ७)

उदाहरण -

न ज ज य

स्फुटसु षमाम करन्द मनोज्ञम्

। । । ।ऽ। ।ऽ। । ऽ ऽ

व्रजल लनान यनालि निपीतम् ।

। । । ।ऽ। ।ऽ। । ऽ ऽ

तवमु खताम रसंमु रशत्रो

।।। । ऽ । ।ऽ। ।ऽऽ

हृदय तडाग विकाशि ममास्तु ।।

।।। ।ऽ। । ऽ । ।ऽऽ

स्फुटसुषमामकरन्दमनोज्ञम्
व्रजललनानयनालिनिपीतम् ।
तव मुखतामरसं मुरशत्रो
हृदयतडाग विकाशि ममास्तु ।।

प्रभा-

लक्षण - **स्वरशरविरतिर्ननौ रौ प्रभा ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, न, र, र असे गण येतात, त्याला 'प्रभा' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा

अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सातव्या अक्षरावर व त्यानंतर पाचव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (७, ५)

उदाहरण -

न न र र

अतिसु रभिर भाजिपु ष्पश्रिया-

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ

मतनु तरत येवसं तानकः ।

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ

तरुण परभृ तःस्वनं रागिणा -

।।। ।।। ऽ । ऽ ऽ । ऽ

मतनु तरत येवस न्तानकः ।।

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ

अतिसुरभिभाजि पुष्पश्रिया-
मतनुतरतयेव संतानकः ।
तरुणपरभृतः स्वनं रागिणा -
मतनुतरतये वसन्तानकः ।।

प्रमिताक्षरा -

लक्षण - **प्रमिताक्षरा सजससैः कथिता।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे स, ज, स, स असे गण येतात, त्याला 'प्रमिताक्षरा' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ७)

उदाहरण -

स ज स स

विहगाः कदम्ब सुरभा विहगाः

।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।।ऽ

कलय न्त्यनुक्ष णमने कलयम् ।

।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।।ऽ

भ्रमय न्नुपैति मुहुर भ्रमयम्

।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।।ऽ

पवन श्चधूत नवनी पवनः ।

।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।।ऽ

विहगाः कदम्बसुरभाविह गाः
कलयन्त्यनुक्षणमनेकलयम् ।
भ्रमयन्नुपैति मुहुरभ्रमयम्
पवनश्च धूतनवनीपवनः ।

मणिमाला -

लक्षण - **त्यौ त्यौ मणिमाला छिन्ना गुहवक्त्रैः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे त, य, त, य असे गण येतात, त्याला 'मणिमाला' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सहाव्या अक्षरावर व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (६, ६)

उदाहरण -

त य त य

प्रह्वाम रमौलौ रत्नोप लक्लृप्ते

ऽ ऽ। ।ऽऽ ऽऽ। । ऽ ऽ

जातप्र तिबिम्बा शोणाम णिमाला ।

ऽ ऽ। ।ऽऽ ऽऽ।   । ऽ ऽ

गोविन्द पदाब्जे राजीन खराणा-

ऽ ऽ। ।ऽऽ ऽऽ।   । ऽऽ

मास्तांम मचित्ते ध्वान्तंश मयन्ती ।

ऽ ऽ। ।ऽऽ ऽ ऽ । । ऽऽ

प्रह्वामरमौलौ रत्नोपलक्लृप्ते
जातप्रतिबिम्बा शोणा मणिमाला ।
गोविन्दपदाब्जे राजी नखराणा-
मास्तां मम चित्ते ध्वान्तं शमयन्ती ।

मालती /यमुना -

लक्षण - **भवति नजावथ मालती जरौ ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, ज, र असे गण येतात, त्याला 'मालती /यमुना' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ७)

उदाहरण -

न   ज   ज   र

इहक लयाच्यु तकेलि कानने

।।। । ऽ । । ऽ। ऽ।ऽ

मधुर ससौर भसार लोलुपः ।

।।। ।ऽ।   ।ऽ। ऽ।ऽ

कुसुम कृतस्मि तचारु विभ्रमा-

।।। । ऽ । ।ऽ।   ऽ।ऽ

मलिर पिचुम्ब तिमाल तींमुहुः।

।।। । ऽ । । ऽ। ऽ।ऽ

इह कलयाच्युत केलिकानने
मधुरसौरभसारलोलुपः ।
कुसुमकृतस्मितचारु विभ्रमा-
मलिरपि चुम्बति मालतीं मुहुः।

वैश्वदेवी -

लक्षण - **बाणाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, म, य, य असे गण येतात, त्याला 'वैश्वदेवी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ७)

उदाहरण -

म   म   य   य

अर्चाम न्येषांत्वं विहाया मराणा-

ऽऽऽ ऽऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

मद्वैते नैकंवि ष्णुमभ्य र्च्यभक्त्या ।

ऽऽऽ ऽऽऽ । ऽ ऽ । ऽ ऽ

तत्राशे षात्मन्य र्चितेभा विनीते

ऽऽऽ ऽऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

भ्रातःसं पन्नारा धनावै श्वदेवी ।।

ऽऽऽ ऽऽऽ ।ऽऽ ।ऽऽ

अर्चामन्येषां त्वं विहायामराणा-
मद्वैतेनैकं विष्णुमभ्यर्च्य भक्त्या ।
तत्राशेषात्मन्यर्चिते भाविनी ते
भ्रातः संपन्नाराधना वैश्वदेवी ।।

स्रग्विणी -

लक्षण - **कीर्तितैषाचतूरेफिका स्रग्विणी ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे र, र, र, र असे गण येतात, त्याला 'स्रग्विणी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बारा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सहाव्या अक्षरावर व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (६, ६)

उदाहरण -

र र र र
इन्द्रनी लोपले नेवया निर्मिता
ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ
शातकु म्भद्रवा लङ्कृता शोभते ।
ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ । ऽ ऽ।ऽ
नव्यमे घच्छविः पीतवा साहरे
ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ
मूर्तिरा स्तांजया योरसि स्रग्विणी ।।
ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ

इन्द्रनीलोपलेनेव या निर्मिता
शातकुम्भद्रवालङ्कृता शोभते ।
नव्यमेघच्छविः पीतवासा हरे

मूर्तिरास्तां जयायोरसि स्रग्विणी ।।

तोटक -

लक्षण - **वद तोटकमब्धि सकारयुतम्।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात चार सगण असतात, त्याला ‘तोटक’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक पादात १२ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यात यति चवथ्या अक्षरावर, त्यानंतरच्या चवथ्या म्हणजे बाराव्या अक्षरावर अथवा पादान्ती असतो. (४, ४, ४)

उदाहरण - (१)

स	**स**	**स**	**स**
अधरं	**मधुरं**	**वदनं**	**मधुरं**
।। ऽ	।।ऽ	।।ऽ	।।ऽ
नयनं	**मधुरं**	**हसितं**	**मधुरम्।**
।। ऽ	।।ऽ	।।ऽ	।।ऽ
हृदयं	**मधुरं**	**गमनं**	**मधुरं**
।। ऽ	। । ऽ	। । ऽ	। । ऽ
मधुरा	**धिपते**	**रखिलं**	**मधुरम्।।**
।। ऽ	। । ऽ	। । ऽ	। । ऽ

अधरं मधुरं वदनं मधुरं
नयनं मधुरं हसितं मधुरम्।
हृदयं मधुरं गमनं मधुरं
मधुराधिपतेरखिलं मधुरम्।।

(२)

सतथेतिविने तुरुदारमतेः
प्रतिगृह्यवचो विससर्ज मुनिम्।
तदलब्धपदं हृदिशो कथने

प्रतियातमिवाऽन्तिकमस्यगुरोः।।

भुजङ्गप्रयात -

लक्षण - **भुजङ्गप्रयातं चतुर्भियकारैः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात चार 'य' गण येतात, त्याला 'भुजङ्गप्रयात' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात १२ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति सहाव्या अक्षरावर व त्यानंतरच्या सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (६, ६)

उदाहरण - (१)

य	**य**	**य**	**य**
नमस्ते	**सदाव**	**त्सलेमा**	**तृभूमे**
। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
त्वयहि	**न्दुभूमे**	**सुखंव**	**र्धितोहम्।**
। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
महाम	**ङ्गलेपु**	**ण्यभूमे**	**त्वदर्थे**
। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
पतत्वै	**षकायो**	**नमस्ते**	**नमस्ते।।**
। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

नमस्ते सदावत्सले मातृभूमे
त्वयहिन्दुभूमे सुखं वर्धितोऽहम्।
महामङ्गले पुण्यभूमे त्वदर्थे
पतत्वैषकायो नमस्ते नमस्ते।।

(२)

सदारात्मज - ज्ञनिभृत्यो विहाय
स्वमेतं हृदं जीवनं लिप्स्यमानः।
मया क्लेशितः कालियेत्थं कुरु त्वं
भुजङ्ग! प्रयातं द्रुत सागरस्य।।

द्रुतविलम्बित -

लक्षण - **द्रुतविलम्बिमाह न-भौ भ-रौ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात क्रमाने एक न-गण, दोन भ-गण अणि एक र-गण असतात, त्याला ‘द्रुतविलम्बित’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात १२ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति चवथ्या अक्षरावर त्यानंतरच्या चवथ्या म्हणजेच आठव्या व त्यानंतरच्या चवथ्या म्हणजे बाराव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ४, ४)

उदाहरण - (१)

न	भ	भ	र
विपदि	**धैर्यम**	**थाभ्युद**	**येक्षमा**
। । ।	ऽ।।	ऽ । ।	ऽ । ऽ
सदसि	**वाक्पटु**	**तायुधि**	**विक्रमः।**
। । ।	ऽ।।	ऽ । ।	ऽ । ऽ
यशसि	**चभिरु**	**चिर्व्यस**	**नंश्रुतौ**
। । ।	ऽ।।	ऽ । ।	ऽ । ऽ
प्रकृति	**सिद्धमि**	**दंहिम**	**हात्मनाम्।।**
। । ।	ऽ।।	ऽ । ।	ऽ । ऽ

विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः।
यशसि चभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम्।।

(२)

अकरुणत्वमकारणविग्रहः
परधनापहृति परयोषितः।
स्वजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता
प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम्।।

वंशस्थ -

लक्षण - **ज-तौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात क्रमाने एक ज गण, एक त गण, एक ज गण अणि एक र गण येतात, त्याला 'वंशस्थ' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक पादात १२ अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यात यति पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ७)

उदाहरण - (१)

ज	त	ज	र
भवन्ति	नम्रास्त	रवःफ	लोद्गमैः
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ । ऽ
नवाम्बु	भिर्भूरि	विलम्बि	नोघनाः।
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ । ऽ
अनुद्ध	ताःसत्पु	रुषाःस	मृद्धिभिः
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ । ऽ
स्वभाव	एवैष	परोप	कारिणाम्।।
। ऽ ।	ऽ ऽ ।	। ऽ।	ऽ । ऽ

भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
नवाम्बुभिर्भूरि विलम्बिनो घनाः।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः

स्वभाव एवैष परोपकारिणाम्।।

(२)

जनाय शुद्धान्तचराय शंसते
कुमारजन्माऽमृत-सम्मिताक्षरम्।
अदेयमासीत् त्रयमेव भूपते:
शशिप्रभं छत्रमुभे च चामरे।।

क्षमा (चन्द्रिका /उत्पलिनी) -

लक्षण - **तुरगरसयतिनौ ततौ गः क्षमा ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, न, त, त, ग असे गण येतात, त्याला 'क्षमा (चन्द्रिका /उत्पलिनी)' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात तेरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सातव्या अक्षरावर व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (७, ६)

उदाहरण -

न न त त ग
इहदु रधिग मैकिंचि देवाग मैः
।।। ।।। ऽऽ। ऽऽ। ऽ
सतत मसुत रंवर्ण यन्त्यन्त रम् ।
।।। ।।। ऽऽ। ऽऽ। ऽ
अमुम तिविप नंवेद दिग्व्यापि नम्
।।। ।।। ऽऽ। ऽ ऽ । ऽ
पुरुष मिवप रंपद्म योनिःप रम् ।।
।।। ।।। ऽऽ। ऽ ऽ । ऽ

इह दुरधिगमै किंचिदेवागमैः
सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
अमुमतिविपनं वेद दिग्व्यापिनम्
पुरुषमिव परं पद्मयोनिः परम् ।।

मत्तमयूरी -

लक्षण - **वेदैरन्ध्रैर्म्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, त, य, स, ग असे गण येतात, त्याला 'मत्तमयूरी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात तेरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर नवव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ९)

उदाहरण -

म त य स ग

दृष्ट्वादृ श्यान्याच रणीया निविधा य

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ।ऽऽ ।।ऽ ऽ

प्रेक्षाका रीयाति पदंमु क्तमपा यैः ।

ऽ ऽऽ ऽ ऽ। ।ऽऽ । । ऽ ऽ

सम्यग्दृ ष्टिस्तस्य परंप श्यतिय स्त्वाम्

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ।ऽऽ । ।ऽ ऽ

यश्चोपा स्तेसाधु विधेयं सविध त्ते ।।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ। ।ऽऽ ।।ऽ ऽ

दृष्ट्वा दृश्यान्याचरणीयानि विधाय
प्रेक्षाकारी याति पदं मुक्तमपायैः ।
सम्यग्दृष्टिस्तस्य परं पश्यति यस्त्वाम्
यश्चोपास्ते साधु विधेयं स विधत्ते ।।

रुचिरा (प्रभावती) -

लक्षण - **जभौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्ग्रहैः।**

ज, भ, स, ज, ग

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे ज, भ, स, ज, ग असे गण येतात, त्याला 'रुचिरा (प्रभावती)' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात तेरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या अक्षरावर व त्यानंतर नवव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४, ९)

उदाहरण -

ज भ स ज ग

कदामु खंवर तनुका रणाद्दृ ते

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

तवाग तंक्षण मपिको पपात्र ताम् ।

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

अपर्व णिग्रह कलुषे न्दुमण्ड ला

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

विभाव रीकथ यकथं भविष्य ति ।।

।ऽ। ऽ।। ।।ऽ ।ऽ। ऽ

कदा मुखं वरतनु कारणादृते
तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।
अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला
विभावरी कथय कथं भविष्यति ।।

प्रहर्षिणी -

लक्षण - **त्र्याशभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम्।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात तेरा अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक म गण, एक न गण, एक ज गण, एक र गण, एक गुरु अक्षर असते, त्या वृत्ताला 'प्रहर्षिणी' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगण वृत्त आहे. यात त्र्याशा (त्रि + आशा) हे यतिदर्शक पद आहे. त्रि-३ आशा = दिशा = १० वृत्त आहे. यात तिसऱ्या अक्षरावर व त्यानंतरच्या दहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (३, १०)

उदाहरण -

(१)

म	**न**	**ज**	**र**	**ग**
निर्दिष्टां	**कुलप**	**तिनास**	**पर्णशा**	**ला**
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ। ऽ	ऽ
मध्यास्य	**प्रयत**	**परिग्र**	**हद्विती**	**यः।**
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ। ऽ	ऽ
तच्छिष्या	**ध्ययन**	**निवेदि**	**तावसा**	**नां**
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ ।	ऽ। ऽ	ऽ
संविष्टः	**कुशश**	**यनेनि**	**शांनिना**	**य।।**
ऽ ऽ ऽ	। । ।	। ऽ।	ऽ। ऽ	ऽ

निर्दिष्टां कुलपतिना स पर्णशाला
मध्यास्य प्रयतपरिग्रहद्वितीयः।
तच्छिष्याऽध्ययन निवेदितावसानां
संविष्टः कुशशयने निशां निनाय।।

(२)

ते रेखाध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं
सम्राजश्चरणयुगं प्रसादलभ्यम्।
प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गलीषु चक्रुः
मौलिस्रक्च्युतमकरन्दरेणुगौरम्।।

पथ्या (मंजरी) -

लक्षण - **सजसा यलौ च सह गेन पथ्या मता।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे स, ज, स, य, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'पथ्या (मंजरी)' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात चौदा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या अक्षरावर व त्यानंतर नवव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५, ९)

उदाहरण -

स ज स य ल ग
स्थगय न्त्यमूःश मितचा तकार्त स्व रा
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ
जलदा स्तडित्तु लितका न्तकार्त स्व राः ।
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ
जगती रिहस्फु रितचा रुचामी क राः
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ
सवितुः क्वचित्क पिशय न्तिचामी क राः।।
।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ।ऽऽ ।ऽ

स्थगयन्त्यमूः शमितचातकार्तस्वरा
जलदास्तडित्तुलितकान्तकार्तस्वराः ।
जगतीरिह स्फुरितचारु चामीकराः
सवितुः क्वचित् कपिशयन्ति चामीकराः।।

प्रमदा (कुररीरुता) -

लक्षण - **नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, भ, ज, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'प्रमदा (कुररीरुता)' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात चौदा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सहाव्या अक्षरावर व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (६,८)

उदाहरण -

अनति चिरोज्झि तस्यज लदेन चि र-
।।। । ऽ । ऽ।। ।ऽ। । ऽ
स्थिबहु बुद्बुद स्यसप यसोऽनु कृ तिम् ।
।।। ।ऽ। ऽ।। । ऽ । । ऽ
बिरल विकीर्ण वज्रश कलास क ला-
।।। । ऽ । ऽ।। । ऽ। । ऽ
मिहवि दधाति धौतक लधौत म ही ।।
।।। । ऽ। ऽ।। ।ऽ। । ऽ

अनतिचिरोज्झितस्य जलदेन चिर-
स्थिबहुबुद्बुदस्यस पयसोऽनुकृतिम् ।
बिरलविकीर्णवज्रशकला सकला-

मिह विदधाति धौतकलधौतमही ।।

वसन्ततिलका -

लक्षण - **उक्ता वसन्ततिलका त-भ-जा जगौ गः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात १४ अक्षरे असतात व क्रमाने एक त गण, एक भ गण, दोन ज गण, दोन गुरु अक्षरे असतात, त्या वृत्ताला 'वसन्ततिलका' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यात यति आठव्या अक्षरावर व त्यानंतरच्या सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (८, ६)

उदाहरण - (१)

त	भ	ज	ज	ग ग
श्रीराम	**रामर**	**घुनन्द**	**नराम**	**राम**
ऽ ऽ ।	ऽ।।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**रामभ**	**रताग्र**	**जराम**	**राम।**
ऽ ऽ ।	ऽ। ।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**रामर**	**णकर्क**	**शराम**	**राम**
ऽ ऽ ।	ऽ। ।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**रामश**	**रणंभ**	**वराम**	**राम।।**
ऽ ऽ ।	ऽ। ।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ

श्रीराम राम रघुनन्दन राम राम
श्रीराम राम भरताग्रज राम राम।
श्रीराम राम रणकर्कश राम राम
श्रीराम राम शरणं भव राम राम।।

(२)

त	**भ**	**ज**	**ज**	**ग ग**
श्रीराम	**चन्द्रच**	**रणौम**	**नसास्म**	**रामि**
ऽ ऽ ।	ऽ। ।	। ऽ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**चन्द्रच**	**रणौव**	**चसागृ**	**णामि।**
ऽ ऽ ।	ऽ ।।	। ऽ।	। ऽ ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**चन्द्रच**	**रणौशि**	**रसान**	**मामि**
ऽ ऽ ।	ऽ। ।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ ऽ
श्रीराम	**चन्द्रच**	**रणौश**	**रणंप्र**	**पद्ये।।**
ऽ ऽ ।	ऽ। ।	। ऽ।	। ऽ।	ऽऽ

श्रीरामचन्द्रचरणौ मनसा स्मरामि
श्रीरामचन्द्रचरणौ वचसा गृणामि।
श्रीरामचन्द्रचरणौ शिरसा नमामि
श्रीरामचन्द्रचरणौ शरणं प्रपद्ये।।

वासन्ती -

लक्षण - **मात्तो नो मो गौर यदि गदिता वासन्तीयम्**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, त, न, म, ग, ग असे गण येतात, त्याला 'वासन्ती' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात चौदा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या, त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४,६,४)

उदाहरण -

म त न म ग ग

भ्राम्यद्भृ ङ्गीनिर्भ रमधु रालापो द्गी तैः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ

श्रीखण्डा द्रेरद्भु तपव नैर्मन्दा न्दो ला ।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ। ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ

लीलालो लापल्ल वर्विल सद्धस्तो ल्ला सैः

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ । ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ

कंसारा तौनृत्य तिसदृ शीवास न्ती यम् ।।

ऽ ऽऽ ऽऽ। ।।। ऽऽऽ ऽ ऽ

भ्राम्यद्भृङ्गी निर्भरमधुरालापोद्गीतैः
श्रीखण्डाद्रेरद्भुतपवनैर्मन्दान्दोला ।
लीलालोला पल्लवर्विलसद्धस्तोल्लासैः
कंसारातौ नृत्यति सदृशी वासन्तीयम् ।।

मालिनी -

लक्षण - **नन-म-यय-युतेयं मालिनी भोगिलोकैः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात पंधरा अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने दोन न-गण, एक म गण अणि दोन य गण असतात, त्या वृत्ताला 'मलिनी' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यात 'भोगिलोकै:' हे यतिदर्शक पद आहे. यति आठव्या अक्षरावर त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (८, ७)

उदाहरण - (१)

न	**न**	**म**	**य**	**य**
असित	**गिरिस**	**मंस्यात्क**	**ज्जलंसि**	**न्धुपात्रे**
। । ।	**। । ।**	**ऽ ऽ ऽ**	**। ऽ ऽ**	**। ऽ ऽ**
सुरत	**रुवर**	**शाखाले**	**खनीप**	**त्रमुर्वी।**
। । ।	**। । ।**	**ऽ ऽ ऽ**	**। ऽ ऽ**	**। ऽ ऽ**

लिखति	**यदिगृ**	**हीत्वाशा**	**रदास**	**र्वकालं**
।।।	।।।	ऽऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ
तदपि	**तवगु**	**णानामी**	**शपारं**	**नयाति।।**
।।।	।।।	ऽऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ

असित-गिरिसमं स्यात् कज्जलं सिन्धुपात्रे
सुरतरुवरशाखा लेखनीपत्रामुर्वी।
लिखति यदि गृहीत्वा शारदा सर्वकालं
तदपि तव गुणानामीश! पारं न याति।।

(२)

अतुलित-बलधामं स्वर्णशैलाभदेहं
दनुजवन-कृशानुं ज्ञानिनामग्रगण्यम्।
सकलगुण-निधानं वानराणामधीशं
रघुपतिवरदूतं वातजातं नमामि।।

तूणक -

लक्षण - **तूणकं समानिका पदद्वयं विनान्तिमम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे र, ज, र, ज, र असे गण येतात, त्याला 'तूणक' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात पंधरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या, त्यानंतर चवथ्या, त्यानंतर चवथ्या व त्यानंतर तिसऱ्या अक्षरावर किंवा सातव्या व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४,४,४,३ किंवा ७, ८)

उदाहरण -

र ज र ज र

सासुव र्णकेत कंविका शिभृङ्ग पूरितम्

ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ । ऽ । ऽ।ऽ

पञ्चना णबाण जालपू र्णहेति तूणकम् ।

ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ

राधिका वितर्क्य माधवा द्यमासि माधवे

ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ

मोहमे तिनिर्भ रंत्वया विनाक लानिधे ।।

ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ । ऽ।ऽ

सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितम्
पञ्चनाणबाणजालपूर्णहेतितूणकम् ।
राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे
मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ।।

शशिकला -

लक्षण - **गुरुनिधनमनुलघुरिह शशिकला ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, न, न, न, स असे गण येतात, त्याला 'शशिकला' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात पंधरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात आठव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (८, ७)

उदाहरण -

न न न न स

मलय जतिल कसमु दितश शिकला

।।। ।।। ।।। ।।। ।।ऽ

व्रजयु वतिल सदलि कगग नगता ।

।।। ।।। ।।। ।।। ।।ऽ

सरसि जनय नहृद यसलि लनिधिं
।।। ।।। ।।। ।।। ।।ऽ
व्यतनु तवित तरभ सपरि तरलम्।।
।।। ।।। ।।। ।।। ।।ऽ

मलयजतिलकसमुदितशशिकला
व्रजयुवतिलसदलिक गगनगता ।
सरसिजनयनहृदयसलिलनिधिं
व्यतनुत विततरभसपरितरलम्।।

चित्र -

लक्षण - **चित्रसंज्ञमीरितं रजौ रजौ रगौ च वृत्तम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे र, ज, र, ज, र, ग असे गण येतात, त्याला ‘चित्र’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सोळा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या, त्यानंतर चवथ्या, त्यानंतर चवथ्या व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर किंवा आठव्या व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४,४,४,४ किंवा ८, ८)

उदाहरण -

र ज र ज र ग
विद्रुमा रुणाध रौष्ठशो भिवेणु वाद्यहृ ष्ट
ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ
वल्लबी जनाङ्ग संगजा तमुग्ध कण्टका ङ्ग।
ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ
त्वांसदै ववासु देवपु ण्यलभ्य पादवे व
ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ । ऽ । ऽ।ऽ ऽ
वन्यपु ष्पचित्र केशसं स्मरति गोपवे श ।।
ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ

विद्रुमारुणाधरौष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट
वल्लबीजनाङ्गसंगजातमुग्धकण्टकाङ्ग।
त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपाद देव
वन्यपुष्पचित्रकेश संस्मरति गोपवेश ।।

पञ्चचामर -

लक्षण - जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत्।

(प्रमाणिका पदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम्।)

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सोळा अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक ज-गण, एक र गण, एक ज गण, एक र गण, एक ज गण व एक गुरु अक्षर असते, त्या वृत्ताला 'पञ्चचामर' वृत्त असे म्हणतात. (एका चरणात दोन वेळा 'प्रमाणिका' हे वृत्त (ज, र, ल, ग असे गण) आल्यास 'पञ्चचामर' वृत्त होते.) हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति चौथ्या अक्षरावर, त्यानंतरच्या चौथ्या, त्यानंतरच्या चौथ्या व त्यानंतरच्या चौथ्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (४, ४, ४, ४)

उदाहरण -

ज	र	ज	र	ज	ग
सुरद्रु	**मूलम**	**ण्डपेवि**	**चित्रर**	**त्ननिर्मि**	**ते**
। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ
लसद्वि	**तानभू**	**षितेस**	**लीलवि**	**भ्रमाल**	**सम्।**
। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ
सुराङ्ग	**नाभव**	**ल्लवीक**	**रप्रप**	**ञ्चचाम**	**रं**
। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ
स्फुरत्स	**मीरवी**	**जितंस**	**दाच्युतं**	**भजामि**	**तम्।।**
। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ । ऽ	। ऽ ।	ऽ

सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम्।
सुराङ्गनाभवल्लवीकर प्रपञ्चचामरं
स्फुरत्समीरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम्।।

वाणिनी -

लक्षण- **परि. नजभजरैर्यदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, भ, ज, र, ग असे गण येतात, त्याला 'वाणिनी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सोळा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या, त्यानंतर चवथ्या, त्यानंतर चवथ्या व त्यानंतर चवथ्या अक्षरावर किंवा आठव्या व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४,४,४,४ किंवा ८, ८)

उदाहरण -

न ज भ ज र ग
स्फुरतु ममान नेऽद्यन नुवाणि नीतिर म्यम्
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ
तवच रणप्र सादप रिपाक तःकवि त्वम् ।
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ
भवज लराशि पारक रणक्ष मंमुकु न्दम्
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ
सतत महंस्त वैःस्वर चितैःस्त वानिनि त्यम् ।।
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।ऽ ऽ

स्फुरतु ममाननेऽद्य ननु वाणि नीतिरम्यम्
तव चरणप्रसादपरिपाकतः कवित्वम् ।
भवजलराशिपारकरणक्षमं मुकुन्दम्
सततमहं स्तवैः स्वरचितैः स्तवानि नित्यम् ।।

अतिशायिनी -

लक्षण - **ससजा भजगा गु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे स, स, ज, भ, ज, ग, ग असे गण येतात, त्याला 'अतिशायिनी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या

प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात दहाव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (१०, ७)

उदाहरण -

स स ज भ ज ग ग
इतिधौ तपुर ध्रिमत्स रान्सर सिमज्ज ने न
।।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ ऽ
श्रियमा प्तवतोऽ तिशायि नीमप मलांग भा सः।
।।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ ऽ
अवलो क्यतदै वयाद वनाप रवारि रा शेः
।।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ ऽ
शिशिरे तररो चिषाप्य पांतति षुमंक्तु मी षे ।।
।।ऽ ।।ऽ ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ ऽ

इति धौतपुरध्रिमत्सरान् सरसि मज्जनेन
श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलांगभासः।
अवलोक्य तदैव यादवनापरवारिराशेः
शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मंक्तुमीषे ।।

नर्दटक (कोकिलक) -

लक्षण - **यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्दटकम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, भ, ज, ज, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'नर्दटक (कोकिलक)' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात आठव्या व त्यानंतर नवव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (८, ९)

उदाहरण -

तरुण तमाल नीलब हुलोन्न मदम्बु ध राः
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। । ऽ
शिशिर समीर णावधू तनूत नवारि क णाः।
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। । ऽ
कथम वलोक येयम धुनाह रिहेति म ती -
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। । ऽ
र्मदक लनील कंठक लहैर्मु खराःक कु भः।।
।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। । ऽ

तरुणतमालनीलबहुलोन्नमदम्बुधराः
शिशिरसमीरणावधूतनूतनवारिकणाः।
कथमवलोकयेयमधुना हरिहेतिमती -
र्मदकलनीलकंठकलहैर्मुखराः ककुभः।।

वंशपत्रपतित -

लक्षण - **दिङ्मुनिवंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे भ, र, न, भ, न, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'वंशपत्रपतित' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात दहाव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (१०, ७)

उदाहरण -

भ र न भ न ल ग
दर्पण निर्मला सुपति तेघन तिमिर मु षि
ऽ।। ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ।।। । ऽ
ज्योतिषि रौप्यभि त्तिषपु रःप्रति फलित मु हुः ।

ऽ ।। ऽ।ऽ ।।। ऽ।। ।।। । ऽ

व्रीडम संमुखोऽ पिरम णैरप हृतव स नाः
ऽ।। ऽ । ऽ ।।। ऽ।। ।।। । ऽ
काञ्चन कन्दरा सुतरु णीरिह नयति र विः।।
ऽ । । ऽ । ऽ ।।। ऽ।। ।।। । ऽ

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि
ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलित मुहुः ।
व्रीडमसंमुखोऽपि रमणैरपहृतवसनाः
काञ्चनकन्दरासु तरुणीरिह नयति रविः।।

पृथ्वी -

लक्षण - **जसौ जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक ज-गण, एक स गण, एक ज गण, एक स गण, एक य गण, एक लघु व एक गुरु अक्षर असते, त्या वृत्ताला 'पृथ्वी' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. वरील लक्षणात वसु व ग्रह हे यतिदर्शक शब्द आहेत. वसु म्हणजे अष्टवसु व ग्रह म्हणजे नवग्रह. म्हणून यति आठव्या अक्षरावर, त्यानंतरच्या नवव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (८, ९)

उदाहरण -

(१)

ज	**स**	**ज**	**स**	**य**	**ल ग**
प्रसह्य	**मणिमु**	**द्धरेन्म**	**करव**	**क्त्रदष्ट्रा**	**ङ्कुरात्**
। ऽ ।	।। ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ
समुद्र	**मपिसं**	**तरेत्प्र**	**चलदू**	**र्मिमाला**	**कुलम्।**
। ऽ ।	।। ऽ	।ऽ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ
भुजङ्ग	**मपिको**	**पितंशि**	**रसिपु**	**ष्पवद्धा**	**रयेन्**
। ऽ ।	।। ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	।ऽ

नतुप्र	तिनिवि	ष्टमूर्ख	जनचि	त्तमारा	धयेत्।।
। ऽ।	।। ऽ	। ऽ।	। । ऽ	।ऽ ऽ	। ऽ

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदष्ट्राङ्कुरात्
समुद्रमपि संतरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम्।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेन्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।

(२)

ज	**स**	**ज**	**स**	**य**	**ल ग**
लभेत	सिकता	सुतैल	मपिय	त्नतःपी	डयन्
। ऽ।	। । ऽ	। ऽ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ
पिबेच्च	मृगतृ	ष्णिकासु	सलिलं	पिपासा	र्दितः।
। ऽ।	।।ऽ	। ऽ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ
कदाचि	दपिप	र्यटञ्छ	शविषा	णमासा	दयेन्
। ऽ।	।।ऽ	। ऽ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ
नतुप्र	तिनिवि	ष्टमूर्ख	जनचि	त्तमारा	धयेत्।।
। ऽ।	। । ऽ	। ऽ।	। । ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासर्दितः।
कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासादयेन्
न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्।।

मन्दाक्रान्ता -

लक्षण - मन्दाक्रान्ताऽम्बुधि-रस-नगै-र्मो भ-नौ तौ गयुग्मम्।

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात व प्रत्येक

चरणात क्रमाने एक म-गण, एक भ गण, एक न गण, दोन त गण, दोन गुरु अक्षरे असतात, त्या वृत्ताला 'मन्दाक्रान्ता' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. वरील लक्षणात अम्बुधि, रस व नग हे यतिदर्शक शब्द आहेत. अम्बुधि म्हणजे समुद्र (४), रस म्हणजे भोजनातील षड्रस (६) व नग म्हणजे सप्तपर्वत (७). याप्रमाणे यति चौथ्या अक्षरावर, त्यानंतरच्या सहाव्या व त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (४, ६, ७)

उदाहरण - (१)

म	भ	न	त	त	ग ग
शान्ताका	**रंभुज**	**गशय**	**नंपद्म**	**नाभंसु**	**रेशं**
ऽ ऽ ऽ	ऽ।।	।।।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽऽ
विश्वाधा	**रंगग**	**नसदृ**	**शंमेघ**	**वर्णशु**	**भाङ्गम्।**
ऽ ऽ ऽ	ऽ।।	।।।	ऽऽ।	ऽऽ।	ऽ ऽ
लक्ष्मीका	**न्तंकम**	**लनय**	**नंयोगि**	**भिर्ध्यान**	**गम्यं**
ऽ ऽ ऽ	ऽ।।	।। ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
वन्देवि	**ष्णुंभव**	**भयह**	**रंसर्व**	**लोकैक**	**नाथम्।।**
ऽ ऽ ऽ	ऽ।।	।। ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ

शान्ताकारं भुजगशयनं पद्मनाभं सुरेशं
विश्वाधारं गगनसदृशं मेघवर्ण शुभाङ्गम्।
लक्ष्मीकान्तं कमलनयनं योगिभिर्ध्यानगम्यं
वन्दे विष्णुं भवभयहरं सर्वलोकैकनाथम्।।

(२)

म	भ	न	त	त	ग ग
मौनान्मू	**कःप्रव**	**चनप**	**टुर्वात**	**लोजल्प**	**कोवा**
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। ।।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ

धृष्ट:पा	र्श्वेभव	तिचत	थादूर	तोऽप्यप्र	गल्भः।
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। ।।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
क्षान्त्याभी	रुर्यदि	नसह	तेप्राय	शोनभि	जातः
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। ।।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ
सेवाध	र्मःपर	मगह	नोयोगि	नामप्य	गम्यः।।
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	। ।।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ ऽ

मौनान्मूकः प्रवचनपटुर्वातलो जल्पको वा
धृष्टः पार्श्वे भवति च तथा दूरतोऽप्यप्रगल्भः।
क्षान्त्या भीरुर्यदि न सहते प्रायशो नभिजातः
सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः।।

शिखरिणी -

लक्षण - **रसै रुद्रैश्छिन्ना य-म-न-स-भ-ला गः शिखरिणी।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक य-गण, एक म गण, एक न गण, एक स गण, एक भ गण, एक लघु व एक गुरु अक्षर असते, त्या वृत्ताला 'शिखरिणी' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. वरील लक्षणात रस व रुद्र हे यतिदर्शक शब्द आहेत. रस म्हणजे भोजनातील षड्रस (६) व रुद्र म्हणजे एकादशरुद्र (११) याप्रमाणे यति सहाव्या व त्यानंतरच्या अकराव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (६, ११)

उदाहरण - (१)

य	म	न	स	भ	ल ग
यदाकिं	चिज्ज्ञोऽहं	गजइ	वमदा	न्धःसम	भवं
।ऽऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	।। ऽ	ऽ । ।	।ऽ
तदास	र्वज्ञोऽस्मी	त्यभव	दवलि	प्तंमम	मनः।
।ऽऽ	ऽ ऽ ऽ	। ।।	।। ऽ	ऽ। ।	।ऽ
यदाकिं	चित्किंचिद्	बुधज	नसका	शादव	गतं

।ऽऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	।। ऽ	ऽ। ।	।ऽ
तदामू	र्खोऽस्मीति	ज्वरइ	वमदो	मेव्यप	गतः।।
।ऽऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	।।ऽ	ऽ। ।	।ऽ

यदा किंचिज्ज्ञोऽहं गज इव मदान्धः समभवं
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः।
यदा किंचित्किंचिद्बुधजनसकाशादवगतं
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः।।

(२)

य	म	न	स	भ	ल	ग
मणिःशा	णोल्लीढः	समर	विजयी	हेतिनि	हतो	
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	। । ऽ	ऽ। ।	। ऽ	
मदक्षी	णोनागः	शरदि	सरितः	श्यानपु	लिनाः।	
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	।। ऽ	ऽ । ।	। ऽ	
कलाशेषश्चन्द्रः		सुरत	मृदिता	बालव	निता	
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	।। ऽ	ऽ । ।	। ऽ	
तनिम्ना	शोभन्ते	गलित	विभवा	श्चर्थिषु	नराः।।	
। ऽ ऽ	ऽ ऽ ऽ	।।।	। । ऽ	ऽ। ।	। ऽ	

मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः।
कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
तनिम्ना शोभन्ते गलितविभवाश्चर्थिषु नराः।।

हरिणी -

लक्षण - **न-स-म-र-स-ला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सतरा अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक न-गण, एक स गण, एक म गण, एक र गण, एक स गण, एक लघु व एक गुरु अक्षर असते, त्या वृत्ताला 'हरिणी' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. वरील लक्षणात षड्, वेद व हय हे यतिदर्शक शब्द आहेत. षड् म्हणजे सहा (६), वेद म्हणजे 'ऋग् अदि चारवेद (४) व हय म्हणजे अश्व (सूर्याच्या रथाला सात घोडे असतात) (७) याप्रमाणे यति सहाव्या व त्यानंतरच्या चौथ्या व त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (६, ४, ७)

उदाहरण - (१)

न	**स**	**म**	**र**	**स**	**ल ग**
वहति	**भुवन**	**श्रेणींशे**	**षःफणा**	**फलक**	**स्थितां**
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ
कमठ	**पतिना**	**मध्येपृ**	**ष्ठंसदा**	**सचधा**	**र्यते।**
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ
तमपि	**कुरुते**	**क्रोडाधी**	**नंपयो**	**धिरना**	**दराद्**
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ। ऽ	। । ऽ	। ऽ
अहह	**महतां**	**निःसीमा**	**नश्चरि**	**त्रविभू**	**तयः।।**
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ

वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादराद्
अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः।।

न	स	म	र	स	ल ग
कृमिकु	लचितं	लालाक्लि	न्नंविग	न्धिजुगु	प्सितं
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ
निरुप	मरस	प्रीत्याखा	दन्नरा	स्थिनिरा	मिषम्।
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ
सुरप	तिमपि	श्वापार्श्व	स्थंविलो	क्यनश	ङ्कते
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ
नहिग	णयति	क्षुद्रोज	न्तुःपरि	ग्रहफ	ल्गुताम्।।
।। ।	। । ऽ	ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	। । ऽ	। ऽ

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम्।
सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य न शङ्कते
न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफल्गुताम्।।

चित्रलेखा -

लक्षण- **मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता कीर्तिता चित्रलेखा ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, भ, न, य, य, य असे गण येतात, त्याला ‘चित्रलेखा’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अठरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात चवथ्या, त्यानंतर सातव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (४,७,७)

उदाहरण -

म	भ	न	य	य	य
शङ्केऽमु	ष्मिञ्जग	तिमृग	दृशांसा	ररूपं	यदासी-
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ।	।।।	।ऽऽ	।ऽऽ	।ऽऽ

दाकृष्य्दे द्ब्रज युवति सभावे धसासा व्यधायि ।

SSS   S।। ।।।   ।SS   ।SS   ।SS
नैताद्दृ क्चेत्कथ मुदधि सुताम न्तरेणा च्युतस्य
SSS   S । ।   ।।।   ।SS   ।SS   ।SS
प्रीतंत स्यानय नयुग मभूच्चि त्रलेखा द्भुतायाम् ।
SSS   S।।   ।।।   ।SS   ।SS   । S S

शङ्केऽमुष्मिञ् जगति मृगदृशां साररूपं यदासी-
दाकृष्येदं ब्रजयुवति सभा वेधसा सा व्यधायि ।
नैतादृकचेत् कथमुदधिसुतामन्तरेणाच्युतस्य
प्रीतं तस्या नयनयुगमभूच्चित्रलेखाद्भुतायाम् ।

नन्दन -

लक्षण - **मजभजरैस्तु रेफसहितैः शिवैर्हयैर्नन्दनम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, भ, ज, र, र असे गण येतात, त्याला 'नन्दन' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अठरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात अकराव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (११, ७)

उदाहरण -

न   ज   भ   ज   र   र
तरणि सुतात रङ्गप वनैःस लीलमा न्दोलितम्
।।।   ।S।   S।।   ।S।   S। S   S । S
मधुरि पुपाद पंकज रजःसु पूतपृ थ्वीतलम् ।
।।।   ।S।   S।।   ।S।   S।S   S । S
मुरह रचित्र चेष्टित कलाक लापसं स्मारकम्
।।।   ।S। S।।   । S ।   S।S   S । S

क्षितित लनन्द नंब्रज सखेसु खायवृ न्दावनम् ।।

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ। ऽ ऽ।ऽ

तरणिसुतातरङ्गपवनैः सलीलमान्दोलितम्
मधुरिपुपादपंकजरजः सुपूतपृथ्वीतलम् ।
मुरहरचित्रचेष्टितकलाकलापसंस्मारकम्
क्षितितलनन्दनं ब्रज सखे सुखाय वृन्दावनम् ।।

नाराच -

लक्षण - **इह ननरचतुष्कसृष्टं तु नाराचमाचक्षते ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, न, र, र, र, र असे गण येतात, त्याला 'नाराच' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अठरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात आठव्या, त्यानंतर पाचव्या व त्यानंतर पाचव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (८,५,५)

उदाहरण -

न न र र र र

रघुप तिरपि जातवे दोविशु द्धांप्रगृ ह्यप्रियाम्

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ । ऽ

प्रियसु हृदिबि भीषणे संगम य्यश्रियं वैरिणः ।

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ

रविसु तसहि तेनते नानुया तःससौ मित्रिणा

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽ ऽ। ऽ

भुजवि जितवि मानर त्नाधिरू ढःप्रत स्थेपुरीम् ।।

।।। ।।। ऽ।ऽ ऽ ।ऽ ऽ।ऽ ऽ । ऽ

रघुपतिरपि जातवेदो विशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम्
प्रियसुहृदि बिभीषणे संगमय्य श्रियं वैरिणः ।
रविसुतसहितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा
भुजविजितविमानरत्नाधिरूढः प्रतस्थे पुरीम् ।।

शार्दूलललित -

लक्षण - **मः सो जः सतसा दिनेशऋतुभिः शार्दूलललितम्।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, स, ज, स, त, स असे गण येतात, त्याला 'शार्दूलललित' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अठरा अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात बाराव्या व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (१२, ६)

उदाहरण -

म स ज स त स
कृत्वाकं समृगे पराक्र मविधिं शार्दूल ललितम्
ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। । । ऽ
यश्चक्रे क्षितिभा रकारि षुदरं चैद्यप्र भृतिषु ।
ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। ।।ऽ
संतोषं परमं तुदेव निवहे त्रैलोक्य शरणम्
ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽ ऽ । ।।ऽ
श्रेयोनः सतनो त्वपार महिमा लक्ष्मीप्रि यतमः।।
ऽऽऽ ।।ऽ ।ऽ। ।।ऽ ऽऽ। ।।ऽ

कृत्वाकंसमृगे पराक्रमविधिं शार्दूलललितम्
यश्चक्रे क्षितिभारकारिषु दरं चैद्यप्रभृतिषु ।
संतोषं परमं तु देवनिवहे त्रैलोक्यशरणम्

श्रेयो नः स तनोत्वपारमहिमा लक्ष्मीप्रियतमः।।

शार्दूलविक्रीडित -

लक्षण - **सूर्याश्वैर्म-स-जस्तताः स-गुरवः शार्दूलविक्रीडितम्**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात एकोणीस अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक म-गण, एक स गण, एक ज गण, एक स गण, दोन त गण व एक गुरु अक्षर असते, त्या वृत्ताला 'शार्दूलविक्रीडित' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. वरील लक्षणात सूर्य, अश्व हे यतिदर्शक शब्द आहेत. सूर्य म्हणजे द्वादश अदित्य (१२), अश्व म्हणजे घोडे (सूर्याच्या रथाला सात घोडे असतात) (७) याप्रमाणे यति बाराव्या व त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (१२, ७)

उदाहरण - (१)

म	स	ज	स	त	त	ग
याकुन्दे	**न्दुतुषा**	**रहार**	**धवला**	**याशुभ्र**	**वस्त्रा**	**वृता**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ	। ऽ
यावीणा	**वरद**	**ण्डमण्डि**	**तकरा**	**याश्वेत**	**पद्मा**	**सना।**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ	। ऽ
याब्रह्	**माच्युत**	**शङ्कर**	**प्रभृति**	**भिर्देवैः**	**सदाव**	**न्दिता**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ	। ऽ
सामांपा	**तुसर**	**स्वतीभ**	**गवती**	**निःशेष**	**जाड्याप**	**हा।।**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ ।	ऽ ऽ	। ऽ

या कुन्देन्दुतुषारहारधवला या शुभ्रवस्त्रावृता
या वीणावरदण्डमण्डितकरा या श्वेतपद्मासना।
या ब्रह्माच्युतशङ्करप्रभृतिभिर्देवैः सदा वन्दिता
सा मां पातु सरस्वती भगवती निःशेषजाड्यापहा।।

(२)

म	स	ज	स	त	त	ग
रामोरा	**जमणिः**	**सदावि**	**जयते**	**रामंर**	**मेशंभ**	**जे**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ
रामेणा	**भिहता**	**निशाच**	**रचमू**	**रामाय**	**तस्मैन**	**मः।**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ
रामान्ना	**स्तिपरा**	**यणंप**	**रतरं**	**रामस्य**	**दासोऽस्म्य**	**हं**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ ।	ऽ
रामेचि	**त्तलयः**	**सदाभ**	**वतुमे**	**भोराम**	**मामुद्ध**	**र।।**
ऽ ऽ ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	। । ऽ	ऽ ऽ।	ऽ ऽ।	ऽ

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः।
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहं
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर।।

सुमधुरा -

लक्षण- **भ्रौ भ्भौ मो नो गुरुश्चेद् हयऋतुरसैरुक्ता सुमधुरा ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, र, भ, न, म, न, ग असे गण येतात, त्याला 'सुमधुरा' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात एकोणविस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सातव्या, त्यानंतर सहाव्या व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (७,६,६)

उदाहरण -

म	र	भ	न	म	न	ग
वेदार्था	**न्प्राकृत**	**स्त्वंवद**	**सिनच**	**तेजिह्वा**	**निपति**	**ता**
ऽऽऽ	**ऽ।ऽ**	**ऽ।।**	**।।।**	**ऽऽऽ**	**।।।**	**ऽ**

मध्याह्ने वीक्षसेऽ र्कमत वसह सादृष्टि र्विचालि ता ।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ऽऽऽ ।।। ऽ

दीप्ताग्नौ पाणिम न्तःक्षिप सिसच तेदग्धी भवति नो

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ऽऽऽ ।।। ऽ

चारित्र्या च्चारुद त्तंचल यसिन तेदेहं हरति भूः ।।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ऽऽऽ ।।। ऽ

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता
मध्याह्ने वीक्षसेऽर्कं न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ।
दीप्ताग्नौ पाणिमन्तः क्षिपसि स च ते दग्धी भवति नो
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि न ते देहं हरति भूः ।।

सुरसा

लक्षण - **भ्रौ भ्नौ यो नो गुरुश्चेत् स्वरमुनिकरणैराह सुरसाम् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, र, भ, न, य, न, ग असे गण येतात, त्याला 'सुरसा' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात एकोणविस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सातव्या, त्यानंतर सातव्या व त्यानंतर पाचव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (७,७,५)

उदाहरण -

म र भ न य न ग

कामक्री डासतृ ष्णोमधु समय समार म्भरभ सात्

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।।। ऽ

कालिन्दी कूलकुं जेविह रणकु तुकाकृ ष्टहृद यः।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।।। ऽ

गोविन्दो बल्लवी नामध ररस सुधांप्रा प्यसुर साम्

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।।। ऽ

शङ्केपी यूषपा नैःप्रच रकृत सुखंव्य स्मारद सौ ।।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ।।। ऽ

कामक्रीडासतृष्णो मधुसमयसमारम्भरभसात्
कालिन्दीकूलकुंजे विहरणकुतुकाकृष्टहृदयः।
गोविन्दो बल्लवीनामधररससुधां प्राप्य सुरसाम्
शङ्के पीयूषपानैः प्रचुरकृतसुखं व्यस्मरदसौ ।।

गीतिका -

लक्षण- **सजजा भरौ सलगा यदा कथिता तदा खलु गीतिका ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे स, ज, ज, भ, र, स, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'गीतिका' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात वीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या, त्यानंतर सातव्या व त्यानंतर आठव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५,७,८)

उदाहरण -

स ज ज भ र स ल ग
करता लचञ्च लकङ्क णस्वन मिश्रणे नमनो र मा
।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ
रमणी यवेणु निनाद रङ्गिम संगमे नसुखा व हा ।
।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ
बहला नुराग निवास रासस मुद्भवा भवरा गि णम्
।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ
विदधौ हरिंख लुवल्ल वीजन चारुचा मरगी ति का ।
।।ऽ ।ऽ। ।ऽ। ऽ।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ

करतालचञ्चलकङ्कणस्वनमिश्रणेन मनोरमा
रमणीयवेणुनिनादरङ्गिमसंगमेन सुखावहा ।
बहलानुरागनिवासरासमुद्भवा भवरागिणम्

विदधौहरिं खलु वल्लवीजनचारु चामरगीतिका ।

सुवदना -

लक्षण - **ज्ञेया सप्ताश्वषड्भिर्मरभनययुता भ्लौ गः सुवदना।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, र, भ, न, य, भ, ल, ग असे गण येतात, त्याला 'सुवदना' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात वीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सातव्या, त्यानंतर सातव्या व त्यानंतर सहाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (७,७,६)

उदाहरण -

म र भ न य भ ल ग

उत्तुङ्गा स्तुङ्गकू लंस्रुत मदस लिलाःप्र स्यन्दिस लि लम्

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ।। । ऽ

श्यामाश्या मोपक ण्ठद्रुम मतिमु खराःक ल्लोलमु ख रम् ।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ।। । ऽ

स्रोतःखा तावसी दत्तट मुरुद र्शनैरु त्सादित त टाः

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ।। । ऽ

शोणांसि न्दूरशो णामम गजप तयःपा स्यन्तिश त शः।

ऽऽऽ ऽ।ऽ ऽ।। ।।। ।ऽऽ ऽ।। । ऽ

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं स्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलम्
श्यामा श्यामोपकण्ठद्रुममतिमुखराः कल्लोलमुखरम् ।
स्रोतः खातावसीदत्तटमुरुदर्शनैरुत्सादिततटाः
शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पास्यन्ति शतशः।

पञ्चकावली (सरसी, धृतश्री) -

लक्षण - **नजभनजा जरौ नरपते कथिता भुवि पञ्चकावली ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, भ, ज, ज, ज, र असे गण येतात, त्याला 'पञ्चकावली (सरसी, धृतश्री)' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात एकवीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात सातव्या, त्यानंतर सातव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (७,७,७)

उदाहरण -

न ज भ ज ज ज र

तुरग शताकु लस्यप रितःप रमेक तुरङ्ग जन्मनः

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

प्रमथि तभूभृ तःप्रति पथंम थितस्य भृशंम हीभृता ।

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

परिच लतोब लानुज बलस्य पुरःस ततंधृ तश्रिय

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

श्चिरग तिलाश्रि योजल निधेश्च तदाऽभ वदन्त रंमहत् ।।

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

तुरगशताकुलस्य परितः परमेकतुरङ्गजन्मनः

प्रमथितभूभृतः प्रतिपथं मथितस्य भृशं महीभृता ।

परिचलतो बलानुजबलस्य पुरः सततं धृतश्रिय

श्चिरगतिलाश्रियो जलनिधेश्च तदाऽभवदन्तरं महत् ।।

स्रग्धरा -

लक्षण -**म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम्।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात एकवीस अक्षरे असतात व प्रत्येक चरणात क्रमाने एक म-गण, एक र गण, एक भ गण, एक न गण, तीन य गण असतात, त्या वृत्ताला 'स्रग्धरा' वृत्त असे म्हणतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. वरील लक्षणात 'त्रयेण त्रिमुनि हे यतिदर्शक शब्द आहेत. तीन वेळा मुनी म्हणजे 'ऋषी म्हणजेच सप्तर्षी. याप्रमाणे यति सातव्या व त्यानंतरच्या सातव्या व पुन्हा त्यानंतरच्या सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादांती असतो. (७, ७, ७)

उदाहरण - (१)

म	र	भ	न	य	य	य
ध्यायेदा	**जानुबा**	**हुंधृत**	**शरध**	**नुषंब**	**द्धपद्मा**	**सनस्थं**
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	ऽ।।	।।।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
पीतंवा	**सोवसा**	**नंनव**	**कमल**	**दलस्प**	**र्धिनेत्रं**	**प्रसन्नम्।**
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	ऽ।।	।।।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
वामाङ्का	**रूढसी**	**तामुख**	**कमल**	**मिलल्लो**	**चनंनी**	**रदाभं**
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	ऽ।।	।।।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
नानाल	**ङ्कारदी**	**प्तंदध**	**तमुरु**	**जटाम**	**ण्डनंरा**	**मचन्द्रम्।।**
ऽ ऽ ऽ	ऽ । ऽ	ऽ।।	।।।	।ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

ध्यायेदाजानुबाहुं धृतशरधनुषं बद्धपद्मासनस्थं
पीतं वासो वसानं नवकमलदलस्पर्धिनेत्रं प्रसन्नम्।
वामाङ्कारूढसीता मुखकमलमिलल्लोचनं नीरदाभं
नानालङ्कारदीप्तं दधतमुरुजटामण्डनं रामचन्द्रम्।।

(२)

म	र	भ	न	य	य	य
स्थाल्यांवै	दूर्यम	य्यांपच	तितिल	खलंचा	न्दनैरि	न्धनौघैः
ऽ ऽ ऽ	ऽ। ऽ	ऽ । ।	। । ।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
सौवर्णै	र्लाङ्गला	ग्रैर्विलि	खतिव	सुधाम	र्कमूल	स्यहेतोः।
ऽ ऽ ऽ	ऽ। ऽ	ऽ । ।	। । ।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
छित्त्वाक	पूरख	ण्डान्वृति	मिहंकु	रुतेको	द्रवाणां	समन्तात्
ऽ ऽ ऽ	ऽ।ऽ	ऽ । ।	। । ।	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ
प्राप्येमां	कर्मभू	मिंनच	रतिम	नुजोय	स्तपोम	दभाग्यः।।
ऽ ऽ ऽ	ऽ। ऽ	ऽ । ।	। । ।	।ऽ ऽ	। ऽ ऽ	। ऽ ऽ

स्थाल्यां वैदूर्यमय्यां पचति तिलखलं चन्दनैरिन्धनौघैः
सौवर्णैर्लाङ्गलाग्रैर्विलिखति वसुधामर्कमूलस्य हेतोः।
छित्त्वा कर्पूरखण्डान्वृतिमिहं कुरुते कोद्रवाणां समन्तात्
प्राप्येमां कर्मभूमिं न चरति मनुजो यस्तपो मन्दभाग्यः।।

हंसी

लक्षण - **मौ गौ नाश्चत्वारो गो गो वसुभुवनयतिरिति भवति हंसी ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, म, त, न, न, न, त, ग किंवा (म, म, त, न, न, न, स, ग) असे गण येतात, त्याला 'हंसी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात बावीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात आठव्या व त्यानंतर चौदाव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (८,१४)

उदाहरण -

म म त न न न त ग

सार्धका न्तेनैका न्तेऽसौवि कचक मलम धुसुर भिपिब न्ती

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽऽ। ऽ

कामक्री डाकूत स्फीतप्र मदस रसत रमल घुरस न्ती ।

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽऽ। ऽ

कालिन्दी येपद्मा रण्येप वनप तनप रितर लपरा गे

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽऽ। ऽ

कंसारा तेपश्य स्वेच्छंस रभस गतिरि हविल सतिहं सी ।।

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽऽ। ऽ

सार्ध कान्तेनैकान्तेऽसौविकचकमलमधु सुरभि पिबन्ती
कामक्रीडाकूतस्फीतप्रमदसरसतरमलघु रसन्ती ।
कालिन्दीये पद्मारण्ये पवनपतनपरितरलपरागे
कंसाराते पश्य स्वेच्छं सरभसगतिरिह विलसति हंसी ।।

अद्रितनया -

लक्षण - **नजभजभाजभौ लघुगुरू बुधैस्तु गदितेयमद्रितनया ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे न, ज, भ, ज, भ, ज, भ, ल, ग असे गण येतात, त्याला ‘अद्रितनया’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात तेवीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात अकराव्या व त्यानंतर बाराव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (११,१२)

उदाहरण -

न ज भ ज भ ज भ ल ग

निखत रशौर्य पावक शिखाप तङ्‍गनि भमग्न दृप्तद नु जो

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। । ऽ

जलधि सुतावि लासव सतिःस तांगति रशेष मान्यम हि मा

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। । ऽ

भुवन हिताव तारच तुरश्च राचर घरोऽव तीर्णइ ह हि

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। । ऽ

क्षितिव लयेऽस्ति कंसश मनस्त वेतित मवोच दद्रित न या ।।

।।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। ।ऽ। ऽ।। । ऽ

निखतरशौर्यपावकशिखापतङ्‍गनिभमग्नदृप्तदनुजो
जलधिसुताविलासवसतिः सतां गतिरशेषमान्यमहिमा
भुवनहितावतारचतुरश्चराचरघरोऽवतीर्ण इह हि
क्षितिवलयेऽस्ति कंसशमनस्तवेति तमवोचदद्रितनया ।।

तन्वी -

लक्षण - **भूतमुनीनैर्यातिरिह भतनाः स्भौ भनयाश्च यदि भवति तन्वी ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे भ, त, न, स, भ, भ, न, य असे गण येतात, त्याला ‘तन्वी’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात चोवीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या, त्यानंतर सातव्या व त्यानंतर बाराव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५,७,१२)

उदाहरण -

भ त न स भ भ न य

माधव मुग्धैर्म धुकर विरुतैः कोकिल कूजित मलय समीरैः

ऽ।। ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ

कम्पमु पेताम लयज सलिलैः प्लावन तोऽप्यवि गतत नुदाहा ।

ऽ।। ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ

पद्मप लाशैर्वि रचित शयना देहज संज्वर भरप रिदूनै -

ऽ।। ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ

निर्श्वस तीसामु हुरति परुषं ध्यानल येतव निवस तितन्वी ।।

ऽ।। ऽऽ। ।।। ।।ऽ ऽ।। ऽ।। ।।। ।ऽऽ

माधव मुग्धैर्मधुकरविरुतैः कोकिलकूजितमलयसमीरैः
कम्पमुपेता मलयजसलिलैः प्लावनतोऽप्यविगततनुदाहा ।
पद्मपलाशैर्विरचितशयना देहजसंज्वरभरपरिदूनै -
निर्श्वसती सा मुहुरतिपरुषं ध्यानलये तव निवसति तन्वी ।।

क्रौञ्चपदा -

लक्षण - **क्रौञ्चपदा भ्मौ स्भौ नननन्गाविषुशरवसुमनिविरतिरिह भवेत् ।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे भ, म, स, भ, न, न, न, न, ग असे गण येतात, त्याला ‘क्रौञ्चपदा’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात पंचवीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात पाचव्या, त्यानंतर पाचव्या, त्यानंतर आठव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (५,५,८,७)

उदाहरण -

भ म स भ न न न न ग

क्रौञ्चप दालीचि त्रितती रामद कलख गकुल कलक लरुचि रा

ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ ऽ।। ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ

फुल्लस रोजश्रे णिविला सामधु मुदित मधुप रवर भसक री ।

ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ ऽ।। ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ

फेनवि लासप्रो ज्जवहा साललि तहरि भरपु लकित सुतनुः

ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ ऽ।। ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ

पश्यह रेऽसौक स्यनचे तोहर तितर लगति रहिम किरण जा ।।

ऽ।। ऽऽऽ ।।ऽ ऽ।। ।।। ।।। ।।। ।।। ऽ

क्रौञ्चपदालीचित्रिततीरा मदकलखगकुलकलकल रुचिरा
फुल्लसरोजश्रेणिविलासा मधुमुदितमधुपरवरभसकरी ।
फेनविलासप्रोज्जवहासा ललितहरिभरपुलकितसुतनुः
पश्य हरेऽसौ कस्य न चेतो हरति तरलगतिरहिमकिरणजा ।।

भुजंगविजृंभित -

लक्षण- **वस्वीशाश्वैश्छेदोपेतं ममतननयुगरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम्।**

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात अनुक्रमे म, म, त, न, न, न, र, स, ल, ग असे गण येतात, त्याला ‘भुजंगविजृंभित’ वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सव्वीस अक्षरे असतात. हे समवृत्त व अक्षरगणवृत्त आहे. यति प्रत्येक चरणात आठव्या, त्यानंतर अकराव्या व त्यानंतर सातव्या अक्षरावर म्हणजेच पादान्ती असतो. (८,११,७)

उदाहरण -

म म त न न न र स ल ग

हेलोद ञ्चन्यञ्च त्पादप्र कटवि कटन टनभ रोरण त्करता ल क -

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ

श्चारुप्रे ङ्खच्चूडा बर्हःश्रु तितर लनव किसल यस्तर ङ्गितहा र धृक् ।

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ

त्रस्यन्ना गस्त्रीभि र्भक्त्यामु कुलित करक मलयु गंकृत स्तुतिर च्यु तः

ऽऽऽ ऽऽऽ ऽ ऽ । ।।। ।।। ।।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ

पायाद्व श्छिन्दन्का लिन्दीह्र दकृत निजव सतिबृ हद्भुज ङ्गविजृ म्भि तम् ।।

ऽऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽऽ। ।।। ।।। ।।। ऽ।ऽ ।।ऽ । ऽ

हेलोदञ्चन्यञ्चत्पादप्रकटविकट - नटनभरो रणत्करतालक -
श्चारुप्रेङ्खच्चूडाबर्हः श्रुतितरलनव - किसलयस्तरङ्गितहारधृक् ।
त्रस्यन्नागस्त्रीभिर्भक्त्या मुकुलितकरकमलयुगं कृतस्तुतिरच्युतः
पायाद्वश्छिन्दन् कालिन्दीह्रदकृत - निजवसतिबृहद्भुजङ्ग विजृम्भितम् ।।

दंडक

ज्या वृत्ताच्या प्रत्येक चरणात सत्तावीस किंवा त्यापेक्षा जास्त वर्ण असतात. त्यांचे एक सामान्य नाव 'दण्डक' असे आहे. अशा वृत्ताच्या चरणांमध्ये वर्णांची संख्या अधिकाधिक ९९९ असते. प्रत्येक चरणात सुरूवातीला दोन नग म्हणजे पहिली ६ अक्षरे लघु असतात.

त्यानंतर र गण किंवा य गण किंवा सर्व चरणांमध्ये स गण असतात. चण्डवृष्टिप्रयात, प्रचितक, मत्तमातंगलीलाकर, सिंहविक्रान्त, कुसुमस्तबक, अनङ्गशेखर आणि संग्राम इत्यादि दण्डक या प्रकारांमध्ये मोडतात.

अर्धसमवृत्त

वियोगिनी (वैतालीय/सुन्दरी) -

लक्षण - **विषमे यदि सौ ज-गौ समे।**

स-भ-रा ल्गौ च तदा वियोगिनी।।

ज्या वृत्ताच्या विषम अर्थात् प्रथम अणि तृतीय चरणात क्रमाने दोन स-गण, एक ज-गण अणि एक गुरु अक्षर असते अणि सम अर्थात् द्वितीय व चतुर्थ चरणात क्रमाने एक स-गण, एक भ-गण, एक र-गण अणि एक लघु व एक गुरु अक्षर असते, त्याला 'वियोगिनी' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताला 'वैतालीय' अथवा 'सुन्दरी' या नावानेही ओळखतात. या वृत्ताच्या प्रथम व तृतीय चरणात दहा अक्षरे तर द्वितीय व चतुर्थ चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे अर्धसमवृत्त आहे. यति पादान्ती असतो.

उदाहरण - (१)

स	**स**	**ज**	**ग**
विहितां	**प्रियया**	**मनःश्रि**	**या**
। । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	ऽ
स	**भ**	**र**	**ल ग**
मथनि	**श्चित्यगि**	**रंगरी**	**यसीम्।**
।। ऽ	ऽ । ।	ऽ। ऽ	। ऽ
स	**स**	**ज**	**ग**
उपप	**त्तिमदू**	**र्जिताश्र**	**यं**
। । ऽ	। । ऽ	। ऽ ।	ऽ
स	**भ**	**र**	**ल ग**
नृपमू	**चेवच**	**तंवृको**	**दरः।।**
।। ऽ	ऽ। ।	ऽ। ऽ	। ऽ

विहितां प्रियया मनःश्रिया। मथनिश्चित्य गिरंगरीयसीम्।

उपपत्तिमदूर्जिताश्रयं। नृपमूचेव च तंवृकोदरः।।

(२)

सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परममापदां पदम्।
वृणते हि विमृश्यकारिणम् गुणलुबधा स्वयमेव संपदः।।

अपरवक्त्र / वैतालीय

लक्षण - **अयुजि ननरला गुरुः समे**
तदपरवक्त्रमिदं नजौ जरौ ।

ज्या वृत्ताच्या विषम चरणात अनुक्रमे न, न, र, ल, ग आणि सम चरणात अनुक्रमे न, ज, ज, र असे गण येतात, त्याला 'अपरवक्त्र / वैतालीय' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या विषम चरणात अकरा अक्षरे आणि सम चरणात बारा अक्षरे असतात. हे अर्धसमवृत्त आहे. यात यति पादान्ती असतो.

उदाहरण -

न न र ल ग
स्फुटसु मधुर वेणुगी ति भि -
।।। ।।। ऽ।ऽ । ऽ
न ज ज र
स्तमप रवक्त्र मवेत्य माधवम् ।
।।। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ
न न र ल ग
मृगयु वतिग णैःसमं स्थि ता
।।। ।।। ऽ।ऽ । ऽ
न ज ज र
ब्रजव निताधृ तचित्त विभ्रमाः ।।
।।। ।ऽ। ।ऽ। ऽ।ऽ

स्फुटसुमधुरवेणुगीतिभि -

स्तमपरवक्त्रमवेत्य माधवम् ।

मृगयुवतिगणैः समं स्थिता

ब्रजवनिता धृतचित्तविभ्रमाः ।।

उपचित्र -

लक्षण - **विषमे यदि सौ सलगा दले**

भौ युजिभाद् गुरुकावुपचित्रम् ।

ज्या वृत्ताच्या विषम चरणात अनुक्रमे स, स, स, ल, ग आणि सम चरणात अनुक्रमे भ, भ, भ, ग, ग असे गण येतात, त्याला 'उपचित्र' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या विषम चरणात अकरा अक्षरे आणि सम चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे अर्धसमवृत्त आहे. यात यति पादान्ती असतो.

उदाहरण -

स स स ल ग

मुरवै रिवपु स्तनुतां मु दं

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ । ऽ

भ भ भ ग ग

हेमानि भांशुक चन्दन लि प्तम् ।

ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ ऽ

स स स ल ग

गगनं चपला मिलितं य था

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ । ऽ

भ भ भ ग ग

शारदा नरीध रैरूप चि त्रम् ।।

ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ ऽ

मुरवैरिवपुस्तनुतां मुदं

हेमानिभांशुकचन्दनलिप्तम् ।

गगनं चपलामिलितं यथा

शारदानरीधरैरूपचित्रम् ।।

वेगवती -

लक्षण - **सयुगात् सगुरू विषमे चेद्**

भाविह वेगवती युजि भादृगौ ।

स, स, स, ग (विषम चरण)

भ, भ, भ, ग, ग (सम चरण)

ज्या वृत्ताच्या विषम चरणात अनुक्रमे स, स, स, ग आणि सम चरणात अनुक्रमे भ, भ, भ, ग, ग असे गण येतात, त्याला 'वेगवती' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या विषम चरणात दहा अक्षरे आणि सम चरणात अकरा अक्षरे असतात. हे अर्धसमवृत्त आहे. यात यति पादान्ती असतो.

उदाहरण -

स स स ग

स्मरवे गवती ब्रजरा मा

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ऽ

भ भ भ ग ग

केशव वंशर वैरति मु ग्धा ।

ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ ऽ

स स स ग

रभसा न्नगुरून् गणय न्ती

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ ऽ

भ भ भ ग ग

केलिनि कुञ्जगृ हायज गा म ।।

ऽ।। ऽ।। ऽ।। ऽ ऽ

स्मरवेगवती ब्रजरामा

केशववंशरवैरतिमुग्धा ।

रभसान्न गुरून् गणयन्ती

केलिनिकुञ्जगृहाय जगाम ।।

हरिणप्लुता -

लक्षण - **सयुगात्सलघू विषमे गुरु-**
र्युजि नभो भरको हरिणप्लुता ।

ज्या वृत्ताच्या विषम चरणात अनुक्रमे स, स, स, ल, ग आणि सम चरणात अनुक्रमे न, भ, भ, र असे गण येतात, त्याला 'हरिणप्लुता' वृत्त असे म्हणतात. या वृत्ताच्या विषम चरणात अकरा अक्षरे आणि सम चरणात बारा अक्षरे असतात. हे अर्धसमवृत्त आहे. यात यति पादान्ती असतो.

उदाहरण -

स स स ल ग

स्फुटफे नचया हरिण प्लु ता

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ । ऽ

न भ भ र

बलिम नोज्ञत टातर णेःसुता ।

।।। ऽ।। ऽ।। ऽ ।ऽ

स स स ल ग

सकल हंसकु लारव लि नी

।।ऽ ।।ऽ ।।ऽ । ऽ

न भ भ र

विहर तोहर तिस्मह रेर्मनः ।।

।।। ऽ।। ऽ।। ऽ।ऽ

स्फुटफेनचया हरिणप्लुता

बलिमनोज्ञतटा तरणेः सुता ।

सकलहंसकुलारव लिनी

विहरतो हरति स्म हरेर्मनः ।।

विशेष - अपरवक्त्र किंवा औपच्छन्दसिक आणि वैतालीय व वियोगिनी ही जातिवृत्त समजली जातात. परंतु कधी कधी गणयोजनेत त्यांची लक्षणे दिली जातात. म्हणून ती येथे वृत्तांच्या अंतर्गत दिलेली आहेत.

पुष्पिताग्रा -

लक्षण - **अयुजि नयुगरेफतो यकारो,**

युजि च न-जौ ज-र-गाश्च पुष्पिताग्रा।।

ज्या वृत्ताच्या प्रथम अणि तृतीय चरणात क्रमाने दोन न गण, एक र गण त्यानंतर एक य गण अणि द्वितीय अणि चतुर्थ चरणात क्रमाने एक न गण, दोन ज गण, एक र गण अणि एक गुरु वर्ण असतो, त्याला 'पुष्पिताग्रा' वृत्त असे म्हणतात. या चृत्ताच्या प्रथम अणि तृतीय चरणात बारा अक्षरे असतात तर द्वितीय अणि चतुर्थ चरणात तेरा वर्ण असतात. या वृत्ताच्या चारही चरणांमध्ये एकूण ५० अक्षरे असतात.

याचे प्रथम चरण तृतीय चरणाप्रमाणे असल्याने, तसेच द्वितीय चरण चतुर्थ चरणाप्रमाणे असल्याने हे अर्धसमवृत्त आहे. काही लोक याला 'अपरवक्त्र' असेही म्हणतात.

उदाहरण - (१)

न	**न**	**र**	**य**	
इतिस	**हविदु**	**रेणवि**	**श्वमूर्तेः**	
।।।	।।।	ऽ। ऽ	। ऽ ऽ	
न	**ज**	**ज**	**र**	**ग**
गुणक	**धयासु**	**घयाप्लु**	**तोरुता**	**पः।**

।।।	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ
न	न	र	य	
क्षणमि	वपुलि	नेयम	स्वसुस्ता	
।।।	।।।	ऽ। ऽ	। ऽ ऽ	
न	ज	ज	र	ग
समुषि	तऔप	गविर्नि	शांततो	गात्।।
।।।	। ऽ ।	। ऽ ।	ऽ । ऽ	ऽ

इति सह विदुरेण विश्वमूर्तेः
गुणकथया सुघया प्लुतोरुतापः।
क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्ता
समुषित औपगविर्निशां ततोऽगात्।।

(२)

न	न	र	य	
अथम	दनव	धूरुप	प्लवान्तं	
।।।	।।।	ऽ।ऽ	। ऽ ऽ	
न	ज	ज	र	ग
व्यसन	कृशाप	रिपाल	यांबभू	व।
।।।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ। ऽ	ऽ
न	न	र	य	
शशिन	इवदि	वातन	स्यलेखा	
।।।	।।।	ऽ। ऽ	। ऽ ऽ	
न	ज	ज	र	ग
किरण	परिक्ष	यधूस	राप्रदो	षम्।।
।।।	। ऽ।	। ऽ।	ऽ। ऽ	ऽ

अथमदनवधूरुपप्लवान्तं
व्यसनकृशा परिपालयांबभूव।
शशिन इव दिवातनस्य लेखा
किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम्।।

जातिवृत्त

जातिवृत्त मात्रांच्या संख्यांनी नियमित केले जातात.

आर्या -

लक्षण - यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या।।

या वृत्ताच्या प्रथम व तृतीय पादात (चरणात) बारा-बारा मात्रा असतात, द्वितीय चरणात अठरा मात्रा अणि चतुर्थ चरणात पंधरा मात्रा असतात, त्या वृत्ताला **'आर्या'** वृत्त असे म्हणतात. आर्या वृत्तात पूर्वार्ध आणि उत्तरार्धात तीन गण म्हणजे बाराव्या मात्रेवर यति किंवा विराम असतो. हे मात्रिकवृत्त किंवा मात्रावृत्त आहे.

उदाहरण - (१)

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा स्तथा तृतीयेऽपि।
ऽ ऽ ऽ ऽ ।।ऽ ऽ।। ऽ ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या।।
ऽ ऽ। ऽ ।। ऽ ।ऽ।ऽ ऽ।।ऽ ऽ ऽ

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रा स्तथा तृतीयेऽपि।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या।।

(२)

दानं भोगो नाश स्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।।ऽ । ऽ । ऽ ऽ ऽ

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति।।

ऽ । । ऽ। । ऽ ऽ ऽ। ।ऽऽ ।ऽ।।ऽ

दानं भोगो नाश स्तिस्रो गतयो भवन्ति वित्तस्य।
यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति।।

(३)

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः।।

गीति -

लक्षण - **आर्यापूर्वार्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते।**
छन्दोविदस्तदानीं गीतिंताममृतवाणि भाषन्ते।।

या वृत्ताच्या प्रथम व तृतीय पादात (चरणात) बारा-बारा मात्रा असतात, द्वितीय व चतुर्थ चरणात अठरा मात्रा असतात, त्या वृत्ताला **'गीति'** वृत्त असे म्हणतात. गीति वृत्तात पूर्वार्ध अणि उत्तरार्धात तीन गण म्हणजे बाराव्या मात्रेवर यति किंवा विराम असतो. हे मात्रिकवृत्त किंवा मात्रावृत्त आहे.

उदाहरण - (१)

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम्।

ऽऽ। ।। । ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ।ऽ ऽ।ऽऽऽ

यत्पिंषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम्।।

ऽ ऽ । ऽ।। ऽ ऽ ऽऽ । ।ऽ। ।।।ऽ ऽ ऽ

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमामुरीकर्तुम्।
यत्पिंषतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोषि परिमलैः पुष्टिम्।।

(२)

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम्।
नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति।।

(३)

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे।।

उपगीति -

लक्षण - **आर्योत्तरार्धतुल्यं प्रथमार्धमपि प्रयुक्तं चेत्।**
कामिनि तामुपगीति प्रतिभाषन्ते महाकवयः।।

या वृत्ताच्या प्रथम व तृतीय पादात (चरणात) बारा-बारा मात्रा असतात, द्वितीय व चतुर्थ चरणात पंधरा मात्रा असतात, त्या वृत्ताला **'उपगीति'** वृत्त असे म्हणतात. उपगीति वृत्तात पूर्वार्ध अणि उत्तरार्धात तीन गण म्हणजे बाराव्या मात्रेवर यति किंवा विराम असतो. हे मात्रिकवृत्त किंवा मात्रावृत्त आहे.

उदाहरण -

नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम्।
।। ऽ। ऽ। ऽऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।ऽ ऽ ऽ
अस्मारवदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतेः।।
ऽ ऽ ।।।।ऽ ऽ ऽ । । ऽ ऽ।ऽ ऽऽ
नवगोपसुन्दरीणां रासोल्लासे मुरारातिम्।
अस्मारवदुपगीतिः स्वर्गकुरङ्गीदृशां गीतेः।।

उद्गीति -

लक्षण - **आर्यासकलद्वितये विपरीते पुनरिहोद्गीतिः।**

या वृत्ताच्या प्रथम व तृतीय पादात (चरणात) बारा-बारा मात्रा असतात, द्वितीय चरणात पंधरा व चतुर्थ चरणात अठरा मात्रा असतात, त्या वृत्ताला **'उद्गीति'** वृत्त असे म्हणतात. उदगीति वृत्तात पूर्वार्ध अणि उत्तरार्धात तीन गण म्हणजे बाराव्या मात्रेवर यति किंवा विराम असतो. हे मात्रिकवृत्त किंवा मात्रावृत्त आहे.

उदाहरण -

नारायणस्य सन्तत मुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या।

ऽ ऽ। ऽ। ऽ।। ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ ऽ

अर्चायामासक्ति दुर्स्तरसंसारसागरे तरणिः।।

ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ऽ ।।ऽ ऽ।ऽ। ऽ ।। ऽ

नारायणस्य सन्ततमुद्गीतिः संस्मृतिर्भक्त्या।
अर्चायामासक्ति दुस्तरसंसारसागरे तरणिः।।

आर्यागीति -

लक्षण - **आर्या प्राग्दलमन्तेऽधिकगुरु तादृक् परार्धमार्यागीतिः।**

या वृत्ताच्या प्रथम व तृतीय पादात (चरणात) बारा-बारा मात्रा असतात, द्वितीय व चतुर्थ चरणात वीस मात्रा असतात, त्या वृत्ताला **'आर्यागीति'**वृत्त असे म्हणतात. आर्यागीति वृत्तात पूर्वार्ध अणि उत्तरार्धात तीन गण म्हणजे बाराव्या मात्रेवर यति किंवा विराम असतो. हे मात्रिकवृत्त किंवा मात्रावृत्त आहे.

उदाहरण -

सवधूकाः सुखिनोऽस्मि न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः।

।।ऽ ऽ । । ऽ ऽ ।।।।। ऽ।ऽ।ऽ ।।ऽ।ऽ

नासेवन्ते रसव न्नवरतममन्दरागतामरसदृशः।।

ऽऽऽऽ ।।ऽ ।।।।। ऽ।ऽ।ऽ ।।ऽ।ऽ

सवधूकाः सुखिनोऽस्मिन्नवरतममन्दरागतामरसदृशः।
नासेवन्ते रसवन्नवरतममन्दरागतामरसदृशः।।

वैतालीय

लक्षण - **षड्विषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः ।**

न समाऽत्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौगुरुः।।

हा चार चरणांचा श्लोक आहे. याच्या प्रथम आणि तृतीय चरणात चौदा लघुमात्रा असायला हव्या. तसेच द्वितीय आणि तृतीय चरणात सहा मात्रा असायला हव्यात. द्वितीय आणि चतुर्थ चरणात आठ मात्रा आणि त्यानंतर र गण आणि लघु गुरु असायला हवे. समचरणांमध्ये सर्व मात्रा ऱ्हस्व किंवा दीर्घ नकोत याशिवाय प्रत्येक समचरणातील मात्रा पुढच्या चरणांशी संयुक्त व्हायला नकोत.

उदाहरण -

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्
। । ऽ । । ऽ । ऽ ऽऽ
वचनं कृष्ण यदभ्यघामहम् ।
। । ऽ ऽ। । ऽ । ऽ । ऽ
उपदेशपराः परेष्वपि
।।ऽ।।ऽ। ऽ।।।
स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ।।
। । ऽ ऽ । । ऽ। ऽ।ऽ

कुशलं खलु तुभ्यमेव तद्
वचनं कृष्ण यदभ्यघामहम् ।
उपदेशपराः परेष्वपि

स्वविनाशाभिमुखेषु साधवः ।।

औपच्छन्दसिक -

लक्षण - **पर्यन्ते यौ तथैव शेषमौपच्छन्दसिकं सुधीभिरुक्तम्।**

हा वैतालीय सारखाच आहे. याचा प्रत्येक चरणाच्या शेवटी र गण आणि ल, ग यांच्या स्थानी र गण आणि य गण असतात.

उदा. वपुषा परमतेण भूधरणामथ संभाव्यपराक्रमं विभेदे
मृगमाशु विलोकयांचकार स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥

वपुषा परमतेण भूधरणामथ संभाव्यपराक्रमं विभेदे
मृगमाशु विलोकयांचकार स्थिरदंष्ट्रोग्रमुखं महेन्द्रसूनुः ॥

मात्रासमक -

लक्षण -**मात्रासमकं नवमोल्गान्त्यः ।**

या वृत्तात चार चरण असतात आणि प्रत्येक चरणात सोळा मात्रा असतात. याच्या अत्यंत सामान्य प्रकारात नववा वर्ण लघु आणि अंतिम वर्ण दीर्घ असतो.

परंतु मात्रा ऱ्हस्व किंवा दीर्घ असल्याने या वृत्ताचे अनेक भेद होतात. उदा. जर नववा किंवा बारावा वर्ण लघु आणि पंधरा आणि सोळावा वर्ण गुरू असेल आणि इतर वर्ण ऐच्छिक असेल तर त्या वृत्ताला **वानवासिका** म्हणतात.

जर पाचवा, आठवा आणि नववा वर्ण ऱ्हस्व असेल आणि पंधरावा आणि सोळावा दीर्घ असेल तर ते वृत्त **चित्रावृत्त** असे म्हटले जाते. जर पाचवा आणि आठवा वर्ण ऱ्हस्व असेल आणि नववा, दहावा, पंधरावा आणि सोळावा वर्ण दीर्घ असेल तर त्याला **उपचित्रा** असे म्हणतात. जर पाचवा, आठवा आणि बारावा वर्ण ऱ्हस्व असेल, पंधरावा आणि सोळावा

दीर्घ असेल आणि शेष अनिश्चित असेल तर त्याला **विश्लोक** असे म्हणतात. कधी कधी एकाच श्लोकात या वृत्तांचे दोन किंवा त्यापेक्षा अधिक भेद मिसळले जातात. त्याला **पादाकुलक** वृत्त म्हणतात. त्यात कोणताही विशेष प्रतिबंध राहत नाही. केवळ प्रत्येक चरणात सोळा मात्रा असणे आवश्यक आहे.

उदाहरण -

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां
कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं
वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ।

मूढ जहीहि धनागमतृष्णां
कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णाम् ।
यल्लभसे निजकर्मोपात्तं
वित्तं तेन विनोदय चित्तम् ।

विषमवृत्त

उद्गता

प्रथम चरण - स, ज, स, ल

द्वितीय चरण - न, स, ज, ग

तृतीय चरण - भ, न, ज, ल, ग

चतुर्थ चरण - स, ज, स, ज, ग पादान्ती

लक्षण -प्रथमे सजौ यदि सलौ च

उदा. - अथ वासवस्य वचनेन

नसजगुरुकाव्यनन्तरम्
रुचिरवदनस्त्रिालोचनम्।
यद्यथ भनजलगाः स्युरथो
क्लान्तिरहितमभिराधयितुम्
सजसा जगौ च भवतीयमुद्गता।।
विधिवत्तपांसि विदधे धनंजयः।।

उद्गताचा आणखी एक भेद सांगितला जातो, ज्याचा तृतीय चरणात भ, न, ज, ल, ग च्या स्थानी भ,न,भ,ग येतात. वृत्तांचे अन्य भेद ज्यामध्ये प्रत्येक चरणातील वर्णांची संख्या भिन्न भिन्न असते, त्यांना 'गाथा' असे सामान्य नाम आहे. चारपेक्षा भिन्न चरण संख्या असणाऱ्या वृत्तांसाठी हेच नाव आहे. उपजाती हे कोणत्याही नियमित दोन किंवा अधिक वृत्तांचे चरण मिळून अर्धसमवृत्त किंवा विषमवृत्त बनविले जातात.

परिशिष्ट - १

सरावासाठी पद्ये

(१) प्रणम्य शिरसा देवं गौरीपुत्रां विनायकम्।
भक्तावासस्मरेन्नित्यं आयुष्कामार्थसिद्धये।।

(२) आरम्भ गुर्वी क्षत्रिाणी क्रमेण
लघ्वी पुरा वृद्धिमती च पश्चात्।
दिनस्य पूर्वार्ध परार्धभिन्ना
छायेव मैत्री खलसज्जनानाम्।।

(३) यस्यस्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान्गुणज्ञः।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः कान्चनमाश्रयन्ति।।

(४) अंहो हन्ति ज्ञानवृद्धिं विधत्ते
धर्मं दत्ते काममर्थं च सूते।
मुक्तिं दत्ते सर्व दोषास्यमाना
पुंसां श्रद्धा शलिनी विष्णुभक्तिः।।

(५) सृजति तावदशेषगुणाकरं
पुरुषरत्नमलंकरणं भुवः।
तदपि तत्क्षणभङ्गि करोति चेत्
अहह कष्टमपण्डिततता विधेः।।

(६) पापन्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान्प्रकटीकरोति।
आपद्गतं न च जहाति ददाति काले
सन्मित्रालक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः॥

(७) प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः
प्रारभ्य विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः।
विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः
प्रारभ्य उत्तमगुणाः न परित्यजन्ति॥

(८) निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु
लक्ष्मीः समविशतु गच्छतु वा यथेष्टम्।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्यायात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः॥

(९) अथ नयनसमुत्थं ज्योतिरत्रोरिव द्यौः
सुरसरिदिव तेजो वह्निनिष्ठयूतमैशम्।
वरपतिकुलभूत्यै गर्भमाधत्त राज्ञी
गुरुभिरभिनिविष्टं लोकपालानुभावैः॥

(१०) अज्ञः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः।
ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मपि नरं न रजयति॥

(११) स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा विनिर्मितं छादनमज्ञतायाः।
विशेषतः सर्वविदां समाजे विभूषणं मौनमपण्डितानाम्।।

(१२) शिरः शार्वं स्वार्गात्पशुपतिशिरस्तः क्षितिधरं
गिरीन्द्रादुत्तुङ्गादवनिमवनेश्चपि जलधिम्।
अधोऽधो गङ्गेयं पदमुपगता स्तोकमथवा
विवेकभ्रष्टानां भवति विनिपातः शतमुखः।।

(१३) शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक्छत्रोण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभौ।
व्यधिर्भेषजसंग्रहैश्च विविधैर्मन्त्राप्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम्।।

(१४) हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा
अर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम्।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयति निधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते।।

(१५) अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्मावमंस्थास्
तृणमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान्संरुणद्धि।
अभिनवमदलेखाश्यामगण्डस्थलानां
न भवति बिसतन्तुर्वारणं वारणानाम्।।

(१६) अम्भोजिनीवनविलासनिवासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः।।

(१७) जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः।
नस्ति येषां यशःकाये जरामरणजन्मभीः।।

(१८) वहति भुवनश्रेणीं शेषः फणाफलकस्थितां
कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते।
तमपि कुरुते क्रोडाधीनं पयोधिरनादराद्
अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः।।

(१९) सत्यानृता च परुषा प्रियवदिनी च
हिंस्रा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या।
नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा।।

(२०) शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवरिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यनि मे।।

(२१) नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणकथनैः स्वान्गुणान्ख्यापयन्तः
स्वार्थान्संपादयन्तो विततपृथुतरारम्भयत्नाः परार्थे।
क्षान्त्यैवाक्षेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः
सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमताः कस्य नाभ्यर्चनीयाः।।

(२२) मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णास्
त्रिभुवनमुपकारश्रोणीभिः प्रीणयन्तः।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।।

(२३) गजभुजंगविहंगमबन्धनं शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनम्।
मतिमतां च समीक्ष्य दरिद्रतां विधिरहो बलवनिति मे मतिः।।

(२४) नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
विद्यपि नैव न च यत्नकृतपि सेवा।
भाग्यनि पूर्वतपसा किल संचितनि
काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः।।

(२५) गुणवदगुणवद् वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन।
अतिरभसकृतानां कर्मणामा विपत्तेर
भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः।।

परिशिष्ट - २

सर्व वृत्तांचे एकत्रित कोष्टक

अ.क्र.	वृत्ताचे नांव	अक्षरे	गण	यति/विराम
			समवृत्ते	
१	अनुष्टुप्/अनुष्टुभ्	०८	सर्व चरणात ६वे अक्षर गुरु प्रथम व तृतीय चरण ७ वे अक्षर गुरु द्वितीय व चतुर्थ चरण ७ वे अक्षर लघु	पादान्ती
२	गजगति	०८	न, भ, ल, ग	४, ४
३	माणवक	०८	भ, त, ल, ग	४, ४
४	प्रमाणिका	०८	ज, र, ल, ग	४, ४
५	समानिका	०८	ग, ल, र, ज	४, ४
६	विद्युन्माला	०८	म, म, म, म	४, ४
७	मणिमध्य	०९	भ, म, स	५, ४
८	मत्ता	१०	म, भ, स, ग	४, ६
९	इन्द्रवज्रा	११	त, त, ज, ग, ग	५, ६
१०	उपेन्द्रवज्रा	११	ज, त, ज, ग, ग	५, ६
११	उपजाति		समान अक्षरे असलेली दोन वृत्त एकत्रित असतात.	
१२	दोधक	११	भ, भ, भ, ग, ग	६, ५
१३	भ्रमरविलसितम्	११	म, भ, न, ल, ग	४, ७
१४	वातोर्मी	११	म, भ, त, ग, ग	४, ७
१५	स्वागता	११	र, न, भ, ग, ग	३, ८
१६	इंद्रवंशा	१२	त, त, ज, र	५, ७
१७	रथोद्धता	११	र, न, र, ल, ग	३,८ किंवा ४,७
१८	शालिनी	११	म, त, त, ग, ग	४, ७

१९	जलधरमाला	१२	म, भ, स, म	४, ८
२०	जलोद्धतगति	१२	ज, स, ज, स	६, ६
२१	तामरस	१२	न, ज, ज, य	५, ७
२२	प्रभा	१२	न, न, र, र	७, ५
२३	प्रमिताक्षरा	१२	स, ज, स, स	५, ७
२४	मणिमाला	१२	त, य, त, य	६, ६,
२५	मालती (यमुना)	१२	न, ज, ज, र	५, ७
२६	वैश्वदेवी	१२	म, म, य, य	५, ७
२७	स्रग्विणी	१२	र, र, र, र	६, ६
२८	तोटक	१२	स, स, स, स	४, ४, ४
२९	भुजङ्गप्रयात	१२	य, य, य, य	६, ६
३०	द्रुतविलंबित	१२	न, भ, भ, र	४,८किंवा ४,४, ४
३१	वंशस्थ	१२	ज, त, ज, र	५, ७
३२	क्षमा	१३	न, न, त, त, ग	७, ६
३३	मत्तमयूरी	१३	म, त, य, स, ग	४, ९
३४	रुचिरा (प्रभावती)	१३	ज, भ, स, ज, ग	४,९
३५	प्रहर्षिणी	१३	म, न, ज, र, ग	३, १०
३६	पथ्या (मंजरी)	१४	स, ज, स, य, ल, ग	५, ९
३७	प्रमदा (कुररीरुता)	१४	न, ज, भ, ज, ल, ग	६, ८
३८	वसन्ततिलका (उद्धार्षिणी/सिंहोन्नता)	१४	त, भ, ज, ज, ग, ग	८, ६
३९	वासन्ती	१४	म, त, न, म, ग, ग	४, ६, ४
४०	तूणक	१४	र, ज, र, ज, र	४,४,४,३/७,८
४१	शशिकला	१५	न, न, न, न, स	९, ५
४२	मालिनी	१५	न, न, म, य, य	८, ७

४३	चित्र	१६	र, ज, र, ज, र, ग	८,८/४,४,४,४
४४	पञ्चचामर	१६	ज, र, ज, र, ज, ग	८, ८ किंवा ४, ४, ४, ४
४५	वाणिनी	१६	न,ज,भ,ज,र,ग	८,८
४६	अतिशायिनी (चित्रलेखा)	१७	स,स,ज,भ,ज,ग,ग	१०, ७
४७	नर्दटक (कोकिलक)	१७	न,ज,भ,ज,ज,ल,ग,	८, ९
४८	वंशपत्रपतित	१७	भ,र,न,भ,न,ल,ग	१०, ७
४९	पृथ्वी	१७	ज, स, ज, स, य, ल, ग	८, ९
५०	मन्दाक्रान्ता	१७	म, भ, न, त, त, ग, ग	४, ६, ७
५१	शिखरिणी	१७	य, म, न, स, भ, ल, ग	६, ११
५२	हरिणी	१७	न, स, म, र, स, ल, ग	६, ४, ७
५३	चित्रलेखा	१८	म,भ,न,य,य,य,	४,७,७
५४	नन्दन	१८	न,ज,भ,ज,र,र	११, ७
५५	नाराच	१८	न,न,र,र,र,र	८,५,५
५६	शार्दूलललित	१८	म,स,ज,स,त,स	१२, ६
५७	शार्दूलविक्रीडित	१९	म, स, ज, स, त, त, ग	१२, ७
५८	सुमधुरा	१९	म,र,भ,न,म,न,ग	७,६,६
५९	सुरसा	१९	म,र,भ,न,य,न,ग	७, ७, ५
६०	गीतिका	२०	स,ज,ज,भ,र,स,ल,ग	५, ७, ८
६१	सुवदना	२०	म,र,भ,न,य,भ,ल,ग	७, ७, ६
६२	पञ्चकावली	२१	न,ज,भ,ज,ज,ज,र	७, ७, ७
६३	स्रग्धरा	२१	म,र, भ, न, य, य, य	७, ७, ७
६४	हंसी	२२	म,म,त,न,न,न,त,ग किंवा म,म,त,न,न,स,ग	८, १४
६५	अद्रितनया	२३	न,ज,भ,ज,भ,ज,भ,ल,ग	११, १२
६६	तन्वी	२४	भ,त,न,स,भ,भ,न,य	५,७,१२

६७	क्रौञ्चपदा (अतिकृति) २६	भ,म,स,भ,न,न,न,न,ग	५,५,८,७
६८	भुजंगविजृंभित(उत्कृति)२६	म,म,त,न,न,न,र,स,ल,ग	८,११,७
	दण्डक २७ ते ९९९		
		अर्धसमवृत्त	
६९	अपरवक्त्र	विषमचरण-११ न,न,र,ल,ग	पादान्ती
		समचरण -१२ न,ज,ज,र	पादान्ती
७०	उपचित्र	विषमचरण-११ स,स,स,ल,ग	पादान्ती
		समचरण -११ भ,भ,भ,ग,ग	पादान्ती
७१	पुष्पिताग्रा	विषमचरण-१२ न,न,र,य	पादान्ती
		समचरण-१३ न,ज,ज,र,ग	पादान्ती
७२	वियोगिनी	विषम चरण-१० स,स,ज,ग	पादान्ती
	(वैतालीय/सुन्दरी)	सम चरण-१० स,भ,र,ल,ग	पादान्ती
७३	वेगवती	विषमचरण-१० स,स,स,ग	पादान्ती
		समचरण-११ भ,भ,भ,ग,ग	पादान्ती
७४	हरिणप्लुता	विषम चरण-११ स,स,स,ल,ग	पादान्ती
		सम चरण-१२ न,भ,भ,र	पादान्ती
		जातिवृत्ते	
७५	आर्या	प्रथमचरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		द्वितीय चरण - १८ मात्रा	पादान्ती
		तृतीय चरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		चतुर्थ चरण - १५ मात्रा	पादान्ती
७६	गीति	प्रथमचरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		द्वितीय चरण - १८ मात्रा	पादान्ती
		तृतीय चरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		चतुर्थ चरण - १८ मात्रा	पादान्ती
७७	उपगीति	प्रथमचरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		द्वितीय चरण - १५ मात्रा	पादान्ती
		तृतीय चरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		चतुर्थ चरण - १५ मात्रा	पादान्ती

७८	उद्गीति	प्रथमचरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		द्वितीय चरण - १५ मात्रा	पादान्ती
		तृतीय चरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		चतुर्थ चरण - १५ मात्रा	पादान्ती
७९	आर्यागीति	प्रथमचरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		द्वितीय चरण - २० मात्रा	पादान्ती
		तृतीय चरण - १२ मात्रा	पादान्ती
		चतुर्थ चरण - २० मात्रा	पादान्ती
		विषमवृत्त	
८०	उद्गता	प्रथम चरण- स,ज,स,ल	पादान्ती
		द्वितीय चरण- न,स,ज,ग	पादान्ती
		तृतीय चरण- भ,न,ज,ल,ग	पादान्ती
		चतुर्थ चरण- स,ज,स,ज,ग	पादान्ती